

Een samenvatting van de hoofdstukken 2, 5 en 7 t/m 12 van

B.M.A. de Vries (ed.),
Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat
(3^e druk; Groningen, 2000)

Deze samenvatting is een compilatie van het werk van drie mensen (Peter de Graaf, Theo Gerritse en Reinier Verhoeven). Stijl, lay-out en uitgebreidheid verschillen derhalve per hoofdstuk.

Leiden, november 2004

Hoofdstuk 2: de agrarische sector

2.1 *Inleiding*

De West - Europese samenleving was tussen de 15e en het einde van de 18e eeuw nog steeds een traditionele samenleving. Dit houdt in dat het ontwikkelingstempo veel lager ligt dan die van tijdens de Industriële Revolutie en waarin de traditie nog steeds een centrale rol speelt. Wat je goed in het oog moet houden is dat de vroeg moderne tijd in sociaal en economisch opzicht ook zeker dynamisch was, anders zou het proces van modernisering en industrialisatie niet te verklaren zijn. De samenlevingen uit deze tijd zijn agrarische samenlevingen. Toch waren de ontwikkelingen in de handel en nijverheid de belangrijkste stuwende kracht achter het proces van economische diversificatie en schaalvergroting in deze tijd. Deze periode staat dan ook bekend als het handelskapitalisme: Het kapitalisme is een productiewijze, waarin de productiemiddelen in handen zijn van privé - ondernemers en waarin de prijzen van goederen en diensten via het mechanisme van vraag en aanbod op een vrije markt worden bepaald. Verschil handelskapitalisme - industrieelkapitalisme is, bij de eerst genoemde beheerst de handelaar over de productie proces en bij de tweede beheerst de producent - ondernemer hierover. De belangrijkste ontwikkeling is dat de mensen voor steeds meer goederen en diensten afhankelijk worden van de markt, dus minder zelfvoorzienend! Er is in deze tijd dan ook een voortdurende arbeidsdeling. Dit gaat zover dat de mensen op den duur over geen enkel productiemiddel meer beschikken, behalve over hun arbeid. Geld ging in deze tijd ook een steeds belangrijkere rol spelen, vooral in de steden. Centrale overheden gingen steeds meer belastingen opeisen en steeds vaker in geldelijke vorm innen. Dit geldt ook voor de pachten en heffingen, die men moest betalen. Ondanks deze ontwikkeling bleef betaling in natura het belangrijkste!

2.2 *Een agrarische samenleving*

De preindustriële samenleving kenmerkt zich als agrarisch. De landbouw vormde nog steeds het middel van bestaan bij uitstek. Rond 1700 vond zeventig procent van de bevolking van de vier landen tezamen haar bestaan in de landbouw. Kanttekening hierbij is, dat de meeste kleine boeren (wier aantal sterk toenam) vaak met hun hele gezin huisnijverheid gingen verrichten, om zo extra bij te verdienen. Ook de ambachtslieden bezaten soms wat land en vee, men had in deze tijd dus meerdere bronnen van inkomsten. Dit maakt het moeilijk om iemand in een bepaalde categorie te plaatsen.

2.3 *de traditionele dorpsgemeenschap omstreeks 1450*

Sterk generaliserend kunnen we stellen dat agrarische leven zich in deze tijd afspeelde in zogeheten 'traditionele dorpsgemeenschappen'. Binnen zo een dorpsgemeenschap kunnen we verschillende soorten grond en grondgebruik onderscheiden: Grond wat eigendom was van een heer (saalland, of vronland) en die bewerkt werden door diegenen die vielen onder zijn jurisdictie. Dat gebeurde in het kader van zogeheten herendiensten. Akkergrond dat in het bezit was van de boeren. Iedere boer had direct bij zijn boerderij een lapje grond wat hij in eigen beheer had. Wat verder weg van de dorpskern lagen de akkers, die werden bewerkt volgens het drieslagstelsel. Als derde waren er nog de gemeenschappelijke weidegronden, hiertoe werden ook de delen van de akkers toegerekend waar was geoogst. Ieder volwaardig lid kon hier zijn vee weiden en plaggen steken. Tenslotte waren er nog de woeste gronden en de bossen, hier kon men plaggen steken, hout sprokkelen, varkens laten rond wroeten, etc. Wiens eigendom gemene gronden, woeste gronden en bossen waren, was vaak niet formeel vast gelegd. Dat geldt ook voor de rechten van de dorpingen en de heer. In de traditionele dorpsgemeenschappen waren de heersende gewoonten een soort ongeschreven recht geworden. Niet iedereen gold als volwaardig lid van de gemeenschap. Vaak poogden de 'echte' dorpsbewoners nieuwelingen uit te sluiten van allerlei rechten en monopoliseerde bijvoorbeeld de gemene gronden. Doorgaans beheersten de wat meer gegoede boeren het openbare leven, de organen van bestuur en de rechtspraak.

2.4 *Veranderingen in de traditionele dorpsgemeenschappen*

De traditionele dorpsgemeenschap zou steeds meer gaan verdwijnen. Boeren werden steeds meer een lijfeigenen van de heer. Zij moesten steeds meer op het saalland werken en hadden hierdoor minder de tijd om hun eigen land te bewerken. Gemene gronden en dergelijke gingen tot het verleden behoren.

2.5 *De tweede lijfeigenschap in Oost - Europa*

Ten oosten van de Elbe werden boeren steeds vaker gedwongen om op het land van hun heer te komen werken. In sommige gebieden wel tot vijf of zes dagen in de week, steeds meer hand- en spandiensten werden geëist. In diverse gebieden moesten boeren één of meer van zijn kinderen als onbetaald arbeider afstaan aan zijn heer, voor de duur van minstens één jaar. Boeren mochten ook hun woonplaatsen niet meer verlaten en moesten daar voor hun heer blijven werken. Men moest niet alleen meer voor hun heren gaan werken, men moest ook steeds meer van de opbrengsten van hun eigen akkers aan hen afstaan. Je kan dus in dit gebied spreken van een 'tweede lijfeigenschap'. De vraag is nu hoe deze kan worden verklaard. De

dorpsgemeenschappen hadden nooit een hechte eenheid tegen de heer gevormd en verkeerden juridisch in een zwakke positie. De macht van de centrale overheid was vrijwel nihil en in deze situatie slaagden de landheren erin de boeren weer tot lijfeigenen te maken. De polarisatie nam zeer duidelijk toe. De heren eigenden zich steeds meer arbeidskrachten producten van de boeren toe en brachten zoveel mogelijk van het geproduceerde graan naar de markt. De boeren waren wel in een marktsysteem opgenomen, maar indirect, via hun heren. Zij specialiseerden zich niet, er trad geen productieverhoging op en geen differentiatie van de beroepsstructuur. Tienduizenden kleine boeren waren volledig onderworpen aan de heren.

2.6 Het lot van de 'vrije' boer in het westen

In Frankrijk was tien procent van de grond werkelijk iemands eigendom in de huidige betekenis. De helft van de boeren beweerden eigenaar te zijn en de rest was pachter. Veel van hen die beweerden eigenaar te zijn waren onderworpen aan allerlei verplichtingen en heffingen die een echte eigenaar niet kent. In Frankrijk moest men elk jaar een bepaalde hoeveelheid producten, de zogeheten cens, aan de heer verstrekken als erkenning van het feit dat deze de uiteindelijke werkelijke eigenaar van de grond was.

2.7 Een samenleving van kleine boeren

In grote delen van Frankrijk, het westen van Duitsland en het zuiden en oosten van Nederland wist de kleine boer zich te handhaven. De Franse koning en de Duitse vorsten traden op als beschermers van de kleine boer. Dit alles kon echter niet verhinderen dat ook hier sprake was van polarisatie. De lasten die de centrale overheid en de grondheer op de schouders van de boeren legden, leidden vaak tot verpaupering. De versnippering onder invloed van de bevolkingsgroei verergerde deze nog. De verhoging van de productiviteit was gering en veel boeren werden afhankelijk van grootgrondbezitters, of andere personen met meer kapitaal. Deze bemoeiden zich doorgaans weinig met de bedrijfsvoering en beperkten zich vaak tot het maximaal benutten van hun heerlijke rechten, of het opdrijven van de pachten. Waar grote stukken land in handen kwamen van commercieel ingestelde grootgrondbezitters of pachters, kon alsnog een moderne grootschalige landbouw opkomen. Voor de plattelandsbevolking bestonden - afgezien van de huisnijverheid - te weinig mogelijkheden buiten de landbouw om de kost te verdienen. Het Peasant - model (grote delen van Frankrijk, zuiden en westen van Duitsland en het zuiden en oosten van de Republiek). Hiermee doelt men op een situatie met de volgende kenmerken: grote aantallen boeren hebben te kleine niet gespecialiseerde gezinsbedrijfjes. Voor specialisatie in handelsgewassen of veeteelt ontbreken kapitaal en afzetmogelijkheden. Het boerengezin streeft ernaar zoveel mogelijk zelfverzorgend te zijn. Dat is steeds minder mogelijk omdat het allerlei betalingen moet verrichten waarvoor contanten

moeten worden verworven. Pogingen om de situatie in de landbouw te verbeteren zijn uiteraard ondernomen. In Frankrijk zien we die vooral in de 18e eeuw, toen het aantal agrarische ondernemingen sterk toenam. Men streefde ernaar grotere productie - eenheden te creëren en door allerlei maatregelen de productiviteit en rentabiliteit van de agrarische sector te verhogen. De boeren moesten worden gedwongen voor een markt te produceren. Op het Franse platteland bleven peasants een factor van veel gewicht. De hoeveelheden grond die zij bezaten namen weliswaar af in percentages van het totale areaal, hun aantal bleef echter zeer groot.

2.8 Het specialisation - model (grote delen van Engeland, de Republiek en Noord - Frankrijk)

In al deze gebieden gingen boeren juist wel voor de markt produceren en zich specialiseren in bepaalde producten op basis van de prijsontwikkeling. De beroepsstructuur werd gedifferentieerder. Terwijl de peasant er vooral naar streeft zelfvoorzienend te zijn en zich niet in bepaalde producten specialiseert, doet zijn tegenhanger (de farmer) dit juist wel! De farmer oriënteert zich op de markt en richt zich op die producten die de beste opbrengsten op de markt beloven.

2.9 Engeland: heren, pachters en landarbeiders

In Engeland wisten gentry, yeomen en burgerij de traditionele productiewijze te vernietigen. De toch al zwakke positie van de kleine boer werd verder ondermijnd. De communale en kleinschalige landbouw werd teruggedrongen. Naarmate verpachting vaker op strikt commerciële basis geschiedde, kon de kleine boer moeilijker grond verwerven. Daarvoor waren de percelen te groot en de pachten te hoog. De kleine boer speelde als sociaal - economische categorie nauwelijks meer een rol. De overheid stelde zeker sinds de tweede helft van de 17e eeuw, ook nauwelijks pogingen in het werk hem te beschermen. De landlozen vormden een agrarisch proletariaat dat in of manufactuur, of als landarbeider werk zocht. Hier zien we wel productiviteitsstijging en differentiatie binnen de beroepsstructuur. Een echte feodale aristocratie met bijbehorende, van haar afhankelijke groep boeren kwam niet voor. De adel, in het bijzonder de gentry, kreeg een sterk commerciële inslag. Adellijke belangen en wereldbeeld kwamen sterk overeen met die van de burgers. Er was zelfs sprake van duidelijke wederzijdse beïnvloeding.

2.10 De Republiek: de boer als gespecialiseerd ondernemer

Hier verdween de keuter boer vrijwel geheel. Degenen die als boer bleven werken, deden dat op gespecialiseerde, kapitaalintensieve bedrijven, waar zij voor een markt produceerden. De beroepsstructuur van het gebied werd zeer gedifferentieerd. Het platteland verpauperde niet en

werd afhankelijk van burgerij of adel. Peasants kwamen hier nauwelijks voor, evenmin als een machtige, conservatieve aristocratie, die hen als pionnen in de machtsstrijd kon benutten.

Hoofdstuk 5: Staatsvorming, sociale structuren en mentaliteit

5.2 *De sociale structuur : Algemene kenmerken.*

De samenleving in de 16e eeuw was een standen samenleving. Er waren 3 standen te onderscheiden :

- 1e stand :   zij die moesten bidden
- 2e stand :   de strijders
- 3e stand :   de werkers

In de samenleving was het idee van ongelijkheid (tussen de verschillende standen) diep geworteld. Dit verschil in standen was in van alles te merken : kleding, het recht wapens te dragen, maar vooral ook het verschil in rechtsgelijkheid (een edelman kreeg voor een vergrijp een lichtere straf dan een boer). De burgerij (met name de rijkere burgerij : handelaren etc.) in west Europa wist zich tot de meest dynamische groep te ontwikkelen in het preindustriële Europa. De burgerij werd de draagster van de maatschappelijke veranderingen. Langzamerhand werd de, nu meer zelfbewuste, burgerij een factor waarmee terdege rekening moest worden gehouden. De burgerij stopte het verdiende geld echter niet in handel en nijverheid maar in land. Dit wordt wel het verraad van de burgerij genoemd. De ambachtslieden kwamen door de opkomst van de huisnijverheid en de handel steeds meer in het gedrang. Toch bleven zij in steden nog lang een belangrijke factor (d.m.v. gilden). Ook door een mercantilistische politiek die de staat

ging voeren werd de positie van de ambachtslieden ondermijnd. Ook de geestelijkheid heeft een belangrijke invloed op de samenleving. We moeten hierbij een onderscheid maken tussen de gebieden die Katholiek bleven en de gebieden die Protestant werden. zeker de herverdeling van land van de laatste zorgde voor grotere sociale mobiliteit.

5.3 *De opkomst van moderne staten.*

De bevolking van een koninkrijk had weinig benul van eenheid. Wanneer een koning overleed viel een rijk ook zo weer uit elkaar. Er waren nog geen politieke mogelijkheden om een groter gevoel van eenheid te creëren. Opvallend is de grote afhankelijkheid van de heersers van de steden. Soms was het rijk niet meer dan een losse federatie van steden. Ook was een vorst nog erg afhankelijk van zijn vazallen (in militair opzicht). Wanneer een vazal een overwinning boekte in naam van de koning betekende dit aan

de ene kant een vergroting van het territorium van de koning. Aan de andere kant werd de vazal hier mee steeds onafhankelijker. De binnenlandse macht van de koning werd dus steeds kleiner.

Aan het einde van de middeleeuwen begint hierin verandering te komen. Dit omdat heersers steeds meer met steden gingen samen werken. De moderne staten kwamen tot ontwikkeling toen de overheden financieel voldoende middelen hadden verkregen om onafhankelijk van de adel te worden. Dit gaf de overheid een mogelijkheid tot een professioneel leger dat niet meer door de adel werd gerund maar door deze overheid zelf. Dit gaf een mogelijkheid tot een actief binnenlands beleid.

5.4 *Rationeel gezag*

Tussen 1500 en 1800 werd de macht van de overheid op een aantal belangrijke terreinen aanzienlijk groter. Voor de opkomst van de moderne staten was er vaak ook tussen gelijken een soort van machtsverhouding (bv. dorpsoudsten). Dit wordt wel een traditioneel gezag genoemd. Dit omdat het volk het een en ander accepteerde omdat het altijd al zo was geweest. Beslissingen werden ad hoc genomen. In de modernere staten werd steeds meer het gezag gecentraliseerd. De gezaghebbers hadden geen gezag omdat het zo gegroeid was, maar omdat de koning de machthebbers hen die macht had gegeven. Dit leidde natuurlijk tot spanningen. Dit omdat (1) de oude gezaghebbers hun positie niet zomaar wilden opgeven en (2) omdat de nieuwe gezaghebbers nog niet de natuurlijke autoriteit hadden. Een voorbeeld van deze centralisatie is de bestrijding van criminaliteit. Steeds meer werd de nadruk gelegd op bestraffing en steeds minder op compensatie (van de getroffenen). Steeds meer kwam een centrale wetgeving naar voren. In de loop van de 17e eeuw gingen de overheden ook veel meer (voor het eerst) een economische politiek voeren. Dit werd in eerste instantie door een mercantilistische politiek vorm gegeven. Ook de verdeling van voedsel werd steeds meer door de overheid gereguleerd. Al met al kregen de vorstendommen etc. een steeds meer nationaal gezicht tussen 1500 en 1800.

5.5 *Verschillen in staatsvorming*

Algemeen : Een sterke burgerij zorgde voor sterke economische impulsen. Ook was een sterke burgerij een stevig tegenwicht tegen een absolute vorst.

Engeland: Lage adel en burgerij konden voorkomen dat er een absoluut regime ontstond. Ook werden aan het eind van de 17e eeuw de rechten van het lagerhuis vastgelegd. Hiermee werd de basis gelegd voor de ontwikkeling van een evenwichtige Engelse staat.

Frankrijk: In Frankrijk was er nauwelijks samenwerking tussen burgerij en adel. Beiden wisten ze uit de nieuwe situatie winst te halen. De adel door hof functies te aanvaarden. De burgerij door ambtelijke functies te aanvaarden. De koning kon hierdoor zijn absolutistische ambities waar

maken. Door het enorme stelsel van belastingprivileges was deze staat echter op een zeer wankel financiële basis gebaseerd.

Pruisen: In Pruisen kwam de burgerij nauwelijks van de grond. De Junkers maakten carrière in het leger op de hogere militaire functies. De burgerij kon ook in het leger carrière maken, echter alleen als ondergeschikten van de Junkers. Een burgerlijke oppositie kwam dus maar nauwelijks tot stand.

De Republiek: De burgerij had in de republiek een belangrijke rol. Vanwege de 80 jarige oorlog (gericht op onderdrukking van de burgerij) was er een blijvend wantrouwen tegen opgelegd gezag ontstaan. Een absolute staat kon zelfs in een beperkte vorm hier niet vorm krijgen.

5.6 Engeland : veel kansen voor de burgerij

In Engeland beginnen veel van de veranderingen met de wolindustrie. Zeker in de 16e eeuw, toen de huisindustrie opkwam, kregen de wolhandelaren een grote invloed, ook op het platteland. Landbezit werd nu voor de adel, door middel van de schapenteelt, een bron van inkomsten. Al de veranderingen die plaatsvonden gingen niet zonder slag of stoot. Het hoogtepunt van de opstanden was de engelse burgeroorlog (1642-1648). In Engeland was er door de zich ontwikkelende handel een grote (verhoudingsgewijs) sociale mobiliteit mogelijk. Na 1640 keerde de erfopvolging weer terug in Engeland.

5.7 Frankrijk : een gesloten standensamenleving

In Frankrijk was op het platteland veel minder commerciële activiteit. De boeren konden zich dan ook maar met moeite redden. Dit werd nog bemoeilijkt door de belastingen die er voor zorgden dat alle winsten etc, naar de koning vloeiden in plaats van naar de boeren zelf. Vanwege een sterke mercantilistische politiek had de koning in Frankrijk een sterke greep op handel en nijverheid. Naast de hofadel ontwikkelde zich in Frankrijk een bureaucratie die werd gevoed uit de burgerij. Juist deze ambtenaren (i.p.v. de handelaren etc.) kregen conflicten met de adel. De macht bleef in Frankrijk bij een zeer beperkte groep adel rondom de koning. Dit in tegenstelling tot Engeland waar de macht zich over een grotere groep mensen verdeeld was. In Frankrijk was er dan ook veel meer, in tegenstelling tot Engeland, een standensamenleving. Er was in Frankrijk weinig sociale mobiliteit. Pas toen de staat aan de belastingprivileges van de adel ging tornen ontstond er een openlijk belangenconflict (waarbij de staat op de lange duur het onderspit zou delven).

5.8 *De Republiek : burgers aan de macht*

De republiek bestond uit een los verbond van gewesten met daarbinnen een belangrijke rol voor de steden. Waarom zo'n andere uitkomst dan in andere landen:

- 1 Vanwege Philips II (80 jarige oorlog) had men in de Republiek een diep geworteld wantrouwen tegen machthebbers ontwikkeld.
- 2 In het belangrijkste gewest van de Republiek (Holland) had de adel een zeer zwakke positie.
- 3 De republiek werd er geregeerd door de burgers.

De lieden uit de burgerij die regeerden werden regenten genoemd. De eerste generatie regenten had nog wel een open karakter. De latere generaties hadden echter wel degelijk een steeds meer gesloten karakter (de regentenstand). De republiek werd uiteindelijk dus niet door de burgerij geregeerd maar door de regenten die steeds meer de macht etc. naar zich toe trokken

5.11 *Steden en staten*

Vanuit de Middeleeuwen waren de steden in West - Europa relatief autonoom (in ruil voor belastingen kregen ze van de vorst een eigen bestuur en eigen rechtsspraak). Voor voedsel en grondstoffen was men afhankelijk van het platteland, maar juridisch en politiek waren ze onafhankelijk. Bovendien verschilde ze cultureel en sociaal enorm met het platteland. In de 16e eeuw verandering voor de steden: hoofdsteden kenden enorme bevolkingsgroei en herbergden hofhouding en opkomende bureaucratie, havensteden groeiden door internationale handel, steden in het binnenland: oude industriesteden verloren concurrentie aan plattelandsindustrieën en kerkelijke en regionale bestuurscentra werden minder belangrijk. Algemeen: Groeiende macht nationale overheid tast autonomie steden aan. Invloed van stad op omliggende platteland neemt toe (ondernemers organiseren huisindustrie). Aristocratie vestigt zich in steden voor het culturele leven

5.12 *De sociale structuur van de steden*

Standensamenleving: status en traditie bepalen sociale hiërarchie. Klassensamenleving: economische criteria bepalen sociale hiërarchie. Waar het platteland veelal een standensamenleving was, waren de steden meer een klassensamenleving. Stedelijke elite (kooplieden) was veelal rijk. Daarnaast woonde er adel in de stad. De stedelijke middengroepen waren veelal winkeliers en ambachtelijke meesters (georganiseerd in gilden en op die manier

meestal een aanzienlijke invloed). De derde klasse waren de ambachtelijke gezellen en ongeschoolde arbeiders. Als laatste groep bestond er een grote massa armen. Politieke organisaties liepen vaak dwars door de klassen heen. Factievorming ontstond op basis van religie, politiek, of persoonlijke tegenstellingen uit het verleden. In de periode tot eind 18e eeuw vond er oligarchisering plaats in de steden, die nieuwkomers buitensloot. Daarnaast nam de macht van de gilden af door de centrale mercantilistische politiek die een zo groot mogelijke macht over het economische leven probeerde uit te oefenen.

5.13 *De dorpsgemeenschappen*

Tot de 15e eeuw waren de dorpen traditioneel en geïsoleerd. Er werd niet voor de markt geproduceerd. De grootgrondbezitter had veel invloed. Door toenemende macht markteconomie en centrale overheid ontstond verandering en raakte dorpen autonomie kwijt. Engeland: boeren die van nieuwe situatie wisten te profiteren en boeren die verworden tot landarbeider. De eersten probeerde later ook invloed te krijgen op gerechtshoven en kerk. Frankrijk: traditionele verhoudingen bleven langer bestaan: tegenstelling tussen de superieur en de gewone bevolking. Republiek: macht adel gering en boeren onafhankelijk. Pruisen: Junkers maken boeren tot lijfeigenen.

5.14 *Cultureel-mentale ontwikkelingen: rationalisering*

Drie processen belangrijk in vroegmoderne tijd: Rationalisering, disciplineren en individualisering. Rationalisering: Overheid: wetten en regels (minder willekeur en dus meer voorspelbaar en controleerbaar). Ondernemers: niet alleen meer produceren in opdracht, maar vaker voor de markt; dit betekende meer complexe organisaties (afstemmen fases productie, boekhouding etc). Religie: leven was onbegrijpelijke en angstaanjagend: veel bijgeloof en magie. De mens was machteloos ten opzichte van omgeving. Door rationalisering besef dat bijgeloof onchristelijk is. Onderscheid tussen aardse werkelijkheid en geestelijk werkelijkheid. God verantwoordelijk voor het hiernamaals en de mens verantwoordelijk voor de aarde. De natuurlijke omgeving wordt niet beheerst door willekeur van bovennatuurlijke krachten maar door natuurwetten en regels. Door toenemende kennis wordt de wereld onttoverd.

5.15 *Disciplineren: armoede en sociale politiek*

Sedert 16e eeuw neemt invloed overheid, kerk en elite op het leven van de gewone bevolking toe. In de Middeleeuwen armenzorg taak kerk en gemeenschap als goede daad. In de 16e eeuw toename aantal armen (inflatie en bevolkingsgroei) tot circa 20% van stedelijke bevolking. Armen vormden een probleem voor de orde. Maatregelen steden: armen uit andere steden

werden geweigerd. Protestanten (en later ook katholieken) zagen armoede (en ledigheid) als moreel probleem. Overheden werden aangespoord armen aan het werk te zetten. Engeland: armenwetten: zwervers konden opgepakt en gestraft worden en teruggestuurd naar plaats van oorsprong. Eventueel verbanning naar galeien of kolonies. Extra belasting werd geheven en met dat geld werden armen aan het werk gezet. Frankrijk: honger groot probleem (die soms tot rellen of opstanden leidden). Daarom veel aandacht van overheid voor graandistributie. Verder ook armen aan het werk zetten in tuchthuizen. In de republiek kwamen ook tuchthuizen. Belangrijk motieven om armen aan het werk te zetten: economie, religie, veiligheid en openbare orde. Armoede was een maatschappelijk kwaad.

5.16 Disciplineren: volkscultuur en elitecultuur

Grote cultuur: Rembrandt, Shakespeare, Bach, dure sieraden etc. Doorgegeven via scholen en universiteiten (voor kleine groep), Kleine cultuur: mondelinge cultuur (feesten, preken, verhalen en toneelspel): voor de massa. In de Middeleeuwen feesten voor iedereen. Vanaf de 16e eeuw keerde elite zich een beetje af van de volksfeesten als bijvoorbeeld carnaval. Reden: niet echt christelijk, bspotten van gezagsdragers viel niet goed, potentiële bedreiging openbare orde, feesten is tijdverspilling (past niet in nieuwe arbeidsmoraal). I.p.v. de feesten werd de zondagsrust belangrijk. Een andere manier waarop de elite zich met het volk bemoeide was via de gerechtshoven. Er was een groeiend aantal zaken m.b.t. overspel, heiligschennis, vloeken, spuwen etc meer dan in vroegere tijden.

5.17 Individualisering

Behalve disciplineren van boven af, veranderde mensen ook zelf hun gedrag door individualisering: er ontstond een privé-sfeer. In de Middeleeuwen werden mensen beïnvloed door hun directe omgeving: de dorpsgemeenschap, het gilde, de buurt. Door de eerder beschreven veranderingen werden de mensen onafhankelijker van hun directe omgeving. In het protestantisme werd de nadruk gelegd op individuele geloofsbeleving (zelf lezen bijbel etc). De katholieken legden daarnaast meer nadruk op het gezin. Huizen werden met gangen gebouwd, zodat je je ongestoord in een kamer kon terugtrekken. Rijke mensen hadden studeerkamers. Men at niet meer met het bedienend personeel. Het stervensproces verplaatste zich ook van het publieke leven naar het privé-leven. Begraafplaatsen werden afgeschermdde plekken. Er ontstonden schaamtegevoelens tav het lichaam. Niet spuwen, de neus snuiten in een zakdoek en zeep en geurtjes gebruiken. Er ontstonden tafelmanieren, niet meer een grote pan en eten, maar iedereen een bord met bestek. Al deze ontwikkelingen hebben te maken met het rekening houden met de ander. Emoties en impulsen moesten worden gecontroleerd: zelfdwang.

Bijvoorbeeld de adel moest niet meer vechten maar bijv. onderhandelen aan het hof, mensen behagen, complexe situaties inschatten etc. Een beetje zelfbeheersing is dan functioneel.

5.18 *Tegenkrachten*

Arbeid in pre-industrieel Europa werd uitgevoerd wanneer dat nodig was. Niet als het niet nodig was. Deze houding gaf in de industrialisatie wat problemen. Tot eind 19e eeuw zou het duren voordat de engelse arbeider gewent raakte aan de discipline van de klok en het werkritme. In de economische ideeën onder het volk hield men lang vast aan een 'rechtvaardige prijs' i.p.v. de door de elite aangehangen marktprijs. Heksenvervolgingen (1580-1700) zijn te zien als een tijdelijk zoeken naar een zondebok (zekerheid) in een wereld die geleidelijk verandert van de mystieke middeleeuwen naar de rationele moderne wereld.

Hoofdstuk 7 De Industriële Revolutie

De Industriële Revolutie betekende een fundamentele breuk met het verleden:

- begin proces van snelle en aanhoudende economische groei,
- stijgende productie per hoofd van de bevolking,
- moderniseringsproces met als kenmerk een complex van veranderingen op demografisch, economisch, institutioneel, sociaal en cultureel terrein. De veranderingen waren onderling afhankelijk van elkaar en ze beïnvloedden elkaar, b.v een groeiende bevolking betekende een groeiende vraag.

Engeland is het land waar de IR op gang kwam als autonoom proces. Tot ongeveer het laatste kwart van de 19^e eeuw bleef Engeland koploper op industrieel gebied. Pas na 1850 kwam de industrialisatie van Frankrijk, Duitsland en Nederland op gang.

7.2 Preindustriële en moderne economische groei.

- Economische groei = toename van de productie per hoofd van de bevolking.
- In de preindustriële tijd was de economische groei gemiddeld laag. Schoksgewijs, regionaal en eenzijdig.
- Moderne econ. groei is niet alleen sneller, maar raakt ook alle sectoren in de economie: landbouw, handel en industrie. Deze expanderende sectoren leiden tot een geïntegreerd econ. systeem.
- Na 1850 onderlinge afhankelijkheid tussen nationale economieën steeds groter en ontstaat een internationaal systeem. De EU meest verstrekkende voorbeeld.
- Hogere groeipercentages in de moderne tijd vooral te danken aan toename van de arbeidsproductiviteit. Betekent stijging van de productie per hoofd van de bevolking.
- Oorzaak toename arb. productiviteit vooral de hoeveelheid beschikbare kapitaalgoederen per arbeider. Lage investeringsniveau was een der knelpunten in de preindustriële groei. Bijna alles van de lage productie ging op aan consumptie. Weinig mogelijkheden om te sparen en de investeren. Arbeidsproductiviteit bleef hierdoor laag.
- Bij verhoging van arb.prod. gebeurde dat meestal door het inzet van meer arbeid, niet van meer kapitaal.
- De 16^e eeuw was periode van productietoename. De 17^e eeuw van stagnatie. Periode van expansie en contractie ten dele v te verklaren uit eenzijdige groei, waardoor kwetsbaar voor concurrentie en handelsbelemmeringen.
- Economische groei (verhoging levensstandaard) lokt bevolkingtoename uit, waardoor de groei van de productie achterbleef bij die van de bevolking.
- Per hoofd van de bevolking daalde productie, de expansie sloeg om in contractie.

- Aan deze '**malthusiaanse val**' viel pas te ontsnappen toen economie gestaag en snel ging doorgroeien.
- Kenmerk preïnd. samenleving ook de plotselinge, heftige bestaanscrises.
- Deze golfbewegingen hebben plaatsgemaakt voor twee andere fluctuaties: lange golven (Kondratieffgolven) en conjunctuurgolven.
- Conjunctuurgolven = korte termijnfluctuaties (cycli van 7 à 10 jaar)
- Hoogconjunctuur (hausse) = groei van productie en werkgelegenheid, stijgende prijzen en toenemende investeringen.
- Laagconjunctuur (baisse of depressie) = daling nationaal product of langzamere groei, werkloosheid, daling prijzen en stagnatie investeringen.
- Omslagpunt van hoog- naar laagconjunctuur wordt crisis genoemd.
- Verklaring is o.m. de overinvesteringstheorie: **zie voor verklaring 221** .
- Conjunctuurgolven zijn typisch voor industriële maatschappij. Ze zijn voor het eerst beschreven door Clément Juglar (1860) en daarom ook wel aangeduid als de **juglars**.
- Kondratieffgolven hebben cycli van 50 à 60 jaar. Conjunctuurgolven zijn onderdeel van lange golven. Tijdens de opgaande fasen zijn de toppen van de conjunctuurgolven hoger en de dalen minder diep. Econ.-historici zijn het er niet over eens of lange golven wel bestaan en zo ja wat de oorzaak is. Hierbij wordt gewezen op innovatietheorie van Schumpeter: volgens hem doen innovaties zich voor in clusters. Ondernemers met durf tot innoveren maken grote winsten. Lukt andere ondernemers hetzelfde te doen, waarmee de hele economie opleeft. Winsten dalen weer als iedereen op nieuwe prod. Methoden overstapt:

- 1^e opgaande fase cluster van innov. in katoenindustrie en door toepassing van stoomkracht.

- 2^e opgaande fase geïnitieerd door ontwikkeling van spoorwegen en vernieuwingen in de staalproductie.

- 3^e opgaande fase (einde 19^e eeuw) viel samen met de snelle ontwikkeling chemische en elektrotechnische industrie en uitvinding van benzinemotor.

Derde golf wordt ook wel 2^e Industriële Revolutie genoemd. Duitsland speelde er een voortrekkersrol bij. Laatste opgaande fase loopt parallel met naoorlogse hausse in West-Europa die eindigt met oliecrisis van 1973.

- Welke factoren bepalen econ. groei:
  - a. toename hoeveelheid ingeschakelde prod. Factoren in prod. proces.
  - b. Toename van de productiviteit van de deze prod. Factoren

- Zie voor verschil economische ontwikkeling en econ. groei **pagina 223**.
- Oorzaken toename productiviteit:
  - a. Technische ontwikkeling. Machines. Kapitaalsproductiviteit neemt toe. Met technische ont. ook mogelijkheid nieuwe, andere grondstoffen of energiebronnen te gebruiken. Techn. Ontwikkeling verhoogt de kwaliteit van de productiefactor kapitaal. Ook de andere prod. factoren kunnen door kwaliteitsverbetering productiever worden: arbeid door scholing, grond door bemesting en/of drainage, meer marktorientatie van het ondernemersschap, betere managementstructuur, grotere flexibiliteit en vernieuwingsdrang.
  - b. Verhoging efficiency. Door betere allocatie van de prod. factoren (bijv. Verschuiving van beroepsbevolking van landbouw naar industrie waar productiviteit in het algemeen hoger is), specialisatie, ontwikkeling econ. instituties (bankwezen/kapitaalmarkt), schaalvergroting.

Instituties behoren tot de tertiaire sector = de dienstverlening. Expansie van de tertiaire sector is een kenmerk van de toenemende arbeidsspecialisatie. Pas in de 20^e eeuw is er krachtige groei van de overheidsfuncties te constateren. Parallel aan toenamen arbeidsspecialisatie is toename diversificatie van het aanbod van goederen en diensten te bespeuren.

Econ. groei niet uitsluitend bepaald door factoren die de productiviteit beïnvloeden.

Voorwaarde is ook: gunstige marktomstandigheden:

- Vraag alleen is ook niet voldoende: de afzet van producten alleen winstgevend als ook distributie- en transportsysteem goed functioneert.
- - Institutioneel kader mag geen belemmering zijn (overheid moet individueel eigendom beschermen, ondernemers de vrijheid om het prod. proces naar eigen goeddunken in te richten).
- Goed functionerende economische (banken), sociale (vakbonden en werkgeversorganisaties) en internationale instituties.

Alleen als aan heel complex van voorwaarden in voldaan, kan economische groei optreden.

7.3 Demografie en economie

Begin Ind. Rev. omstreeks 1820 met enkele vernuftige uitvindingen in katoen- en ijzernijverheid. In 18^e eeuw Engeland nog preindustriëel. Pas na 1800 breuk met verleden onmiskenbaar en proces van moderne econ. groei onomkeerbaar.

- a. Toename van de productie (tussen 1800 en 1830al bijna 2 procent per jaar), ging bevolkingsgroei ruimschoots overtreffen.
- b. Bevolkingstoename en econ. expansie wakkerden elkaar aan.
- c. Ononderbroken stijging van levensstandaard met als gevolg aanzienlijke daling van de sterfte.

Relatie tussen econ. groei en demografische ontwikkelingen is dus uitermate belangrijk. Men kan pas spreken van economische groei als de productie per hoofd van de bevolking stijgt.

7.4 Landbouw

- Tenants = kapitaalkrachtige pachtboeren bewerken met behulp van landarbeiders.
- Peasants = zelfvoorzienende keuterboeren al in 17^e eeuw grotendeels verdrongen door tenants, die voor de markt produceerden.
- Van open-fields-systeem was aan begin 18^e eeuw weinig over. Al omstreeks was 70 procent van de grond enclosed (omheinen van de commons of woeste gronden, anderzijds het omheinen van de open fields, zodat grote, aaneengesloten percelen ontstaan.
- Enclosures maken grootschaliger en daardoor efficiëntere landbouw mogelijk. Hierdoor kwamen er in Engeland inde 17^e eeuw al geen bestaanscrises meer voor.
- Groei agrarische sector (vooral graan) in 18^e eeuw aanzienlijk .
- Tussen 1760 en 1820 bijna verdubbeling van Engelse bevolking.
- Stijging agrarische productie was een geleidelijk proces met een stapsgewijze invoering van verbeteringen:

a. Uitbreiding cultuurareaal.

b. Verbetering grondproductiviteit (enclosures, schaalvergroting, specialisatie en intensivering). Vruchtwisseling in plaats van traditionele drieslagstelsel (akkerbouw). Voedergewassen (knollen en klavers) herstelden de vruchtbaarheid van de grond en tegelijkertijd kon men er de veestapel mee voeden.

d. Meer vee, meer mest, waardoor stijging productie akkerbouw

Combinatie van enclosures, vruchtwisselstelsel en afwisseling bestemming percelen voor akkerbouw en veeteelt is zeer productief.

Andere ontwikkelingen in de 18^e eeuw die de landbouwproductie verhoogden:

- a. verbeterde fokmethoden en zaaiselectie
- b. meer aandacht voor onkruidbestrijding
- c. betere werktuigen.

Verbeteringen in de 19^e eeuw:

- a. betere drainagemethoden
- b. gebruik van guano en weer later in dezelfde eeuw

- c. toepassing van kunstmest en
- d. mechanisering van de landbouw

Belangrijke verklaring voor succes van de Engelse landbouw ligt in de sociale verhoudingen op het platteland:

- grote pachtboeren, tenants, trachten opbrengst te verbeteren door prod. technieken.
- Vermeerdering opbrengst leverde direct voordeel op, omdat pachtsom niet direct kon worden aangepast.
- Grootgrondbezitters eveneens voortrekkers landbouwverbeteringen, zij konden pachten verhogen naarmate de opbrengst steeg. Konden investeringen in enclosures ruimschoots terugverdienen.

Prijzontwikkeling graan:

- Laag in eerste helft van de 18^e eeuw. Gunstige oogsten door klimatologische omstandigheden
- Omstreeks midden 18^e eeuw stijging graanprijs door toegenomen vraag, zowel in binnenland als op de buitenlandse markt. Stijgende graanprijzen stimuleren de enclosuresactiviteiten en de invoering van nieuwe technieken.
- Na het einde van de Napoleontische oorlogen (1815) scherpe daling van prijzen agrarische producten. Weinig flexibele boeren kwamen in de problemen. Depressie duur tot in de jaren 40. Bescherming tegen goedkope importen via de Corn Laws die de graanprijzen kunstmatig hoog houden
- Industriële ondernemers zijn fel gekant tegen CLs die graanprijs hoog houden en daarmee de loonkosten. 1946: afschaffing CLs. Winst van industriële ondernemers op de grondbezittende elite.

Stijging van de agrarische productie nauw verweven met de Ind. Rev.

- Agrarisch surplus kon grootste deel van groeiende bevolking voeden.
- Door stijgende arbeidsproductiviteit in landbouw waren relatief minder mensen nodig voor productie van voedsel, zodat extra arbeidspotentieel, dat voortkwam uit de bevolkingsgroei, kon worden ingezet in de stedelijke industrie
- Voorkwam grootschalige importen van voedsel. Zou een grote aanslag zijn geweest op de binnenlandse koopkracht die zo belangrijk is de eerste fasen van de industrialisatie. Geld bleef nu in eigen land.
- Agr. sector profiteerde van hoge prijzen en groeiende afzetmarkten. Kon hierdoor koopkrachtige vraag uitoefenen naar industrieproducten en vormde zij een kapitaalreservoir.

- Landbouw is een van de belangrijke financiers geweest van grote infrastructurele projecten, zoals het graven van kanalen in de tweede helft van de 18^e eeuw.

7.5 Transport

Een van de grootste problemen van de preïndustriële economieën was gebrek aan regionale intergratie.

- vervoer over lange afstanden, anders dan per schip, kostbaar; alleen luxe goederen over land vervoerd,
- ondernemers moesten grote voorraden grondstoffen aanhouden (toevoer onzeker door gebrekkige transportmogelijkheden)
- distributie van eindproducten verliep ook moeizaam.

Hierdoor meeste productie op lokale en regionale markt gericht

Moderne economische groei was niet mogelijk zonder goed verkeersnet. Oorzaken:

- verbetering van transport daalden de vervoerskosten en daarmee de prijzen van grondstoffen en eindproducten,
- Beter vervoer betekende expansie van de markt (schaalvergroting en arbeidsspecialisatie).

Engeland had aan begin 18^e eeuw tamelijk goed net van waterwegen. Bovendien veel geschikte zeehavens. Door groei van de steden schoten vervoersmogelijkheden toch tekort. Agr. producten en steenkool moesten over grotere afstand worden aangevoerd. Hierdoor:

- Urbanisatie is voor 1780 meer dan industrialisatie de impuls geweest voor de kanalenaanleg.
- Daarna was vooral de toenemende transportbehoefte van de expanderende ijzerindustrie stimulans voor verdere uitbreiding van het kanalenet.

Transportrevolutie kwam rond 1860 op gang met:

- de canal boom (voortrekker hertog van Bridgewater, liet in 1759 kanaal graven van mijnen in Worsley naar Manchester. Hierdoor halveerde de prijs van steenkool in Manchester),
- onrendabele mijnen worden nu rendabel om te exploiteren
- Rond 1830 al 8000 km kanaal gegraven.

De komst van de spoorwegen, nog efficiënter, maakte een einde aan deze activiteit. Kanalen nog wel intensief gebruikt. Ook wegen worden verbeterd, hoewel transport over de weg van secundair belang is. Particulieren staken er geld. Zij mochten er tol heffen om investeringen rendabel te maken.

Voor financiering van verbetering infrastructuur richten initiatiefnemers (mijneigenaren, grootgrondbezitters of industriëlen veelal een maatschappij op die aandelen uitgaf. De hoge dividenden trokken spaarders aan, ook zij die geen direct voordeel hadden bij de aanleg van een kanaal e.d. Gevolg:

- positief effect op hele economie, kapitaal van kleine spaarders word productief gemaakt,
- grotere flexibiliteit van de kapitaalmarkt waardoor beter kan worden ingespeeld op de kapitaalbehoefte van de industriële maatschappij.

Volgende grote verbetering van de Engelse infrastructuur was aanleg spoorwegen. Eerste lijn 1825. 20 jaar later uitgebreid tot 3900 km, en de daarop volgende 5 jaar tot 6000 km. Vervoer per trein nog goedkoper, sneller en betrouwbaarder dan kanalen (dichtvriezen).

Financiering aanleg ook via maatschappijen. Rond 1850 gaat 5 à 7 procent van het nationaal inkomen op aan spoorweginvesteringen. Dit kan alleen in een economie waar genoeg wordt gespaard.

Zie voor industriële ontwikkelingen in katoen- en ijzerindustrie handboek blz 236-242 en aantekeningen hoorcolleges III en IV (Griffiths).

Geweldige expansie van katoenindustrie is mede te danken aan bijzonder gunstig ondernemersklimaat. Katoenfabrikanten konden putten uit haast onuitputtelijk reservoir van goedkope arbeidskrachten (ook vrouwen en kinderen).

Steenkool was niet alleen de belangrijkste energiebron in de ijzerindustrie, maar werd ook gebruikt in steenbakkerijen, brouwerijen, de glasfabricage, als huisbrandstof en in stoommachines.

Het gebruik van stoommachines bleef tot het einde van de 18^e eeuw vrijwel beperkt tot de mijnbouw. Pas na verbeteringen (James Watt) toegepast in ijzerindustrie, in stoomspinnerijen en in power looms (weefgetouwen).

IJzer en steenkool vervangen hout als brandstof en bouwmetaal.

Door gebruik van steenkool en ijzererts van eigen bodem kon de ijzerproductie onbeperkt expanderen (rails, spoorwegen).

7.7 De betekenis van de internationale handel

Engeland kreeg niet alleen voorsprong op industrieel gebied, maar werd ook het grootste importerende en exporterende land ter wereld (tot in de 20^e eeuw).

Handel in het begin 18^e eeuw vooral koloniale goederen (suiker, thee, koffie). Tegen einde van die eeuw ook katoenen stoffen en weer later ijzer en staal. Katoenen stoffen voor Europa maar ook voor West-Indië, de VS en sedert 1830 ook Azië. Door dit handelsnetwerk kon Engeland grote hoeveelheden voedsel en grondstoffen (ruwe katoen) importeren

Rond 1800 bestond import voor 95 % uit voedsel en grondstoffen en export voor 90 procent uit industriegoederen.

Toch was als impuls voor de industrialisatie de groei van de binnenlandse afzetmarkt in de periode 1750-1780 veel belangrijker.

7.8 Ondernemers, investeringen en overheid

Door expansie in katoen- en ijzerindustrie ontstond een nieuwe sociale groep: de industriële elite.

- De grote fabrikanten in de textiel waren voor het merendeel afkomstig uit de middengroepen; voor de helft uit de hoger middengroepen (groothandelaren, bankier, vrije beroepen en welgestelde kooplieden-ondernemers), de andere helft uit de kleine ondernemers met enkele spinning jennies . Ook winkeliers, kleinhandelaren en boeren. Arbeidersachtergrond was zeldzaam.
- De eerste industriëlen waren niet van adellijke komaf.
- De eerste industriëlen waren wat geloofsovertuiging betreft non-conformisten (puriteinen, quakers, en presbyterianen). Verklaring: vele ambten waren voor dissenters niet toegankelijk. Hun levensstijl was ook ver van de adellijke met al de luxe. Hard werken, degelijk, en spaarzaamheid stelden ze er tegenover. Slechts het allernoodzakelijkste werd aan het levensonderhoud besteed. Winsten werden geïnvesteerd in de onderneming. Zodoende: hebben de banken slechts een bescheiden rol gespeeld in de financiering van de Industriële Revolutie. Het beginkapitaal had de ondernemer zelf gespaard of geleend van familie. Het vaste kapitaal werd gefinancierd uit eigen vermogen.
- Banken verleenden wel kortlopende leningen voor zogenoemd vlottende kapitaal: inkoop van grondstoffen, of kredieten aan afnemers van bedrijven, zodat voorraden gemakkelijker konden worden verkocht.

Banken wel een belangrijk aandeel gehad in het in goede banen leiden van kapitaalstromen die op gang kwamen bij de kanalenbouw en aanleg van spoorwegen. Ook een voorname rol gespeeld bij de financiering van de overzeese handel en investeringen.

Overheidsbemoeienis. In Engeland maakt de mercantilistische overheidsbemoeienis plaats voor liberale opvattingen over de rol van de overheid in de economie.

- Ondernemers wordt weinig in de weg gelegd om winst te maximaliseren.
- Overheid neemt allerlei handelsbelemmeringen weg (Corn Laws).
- Verleent octrooi op uitvindingen (waterframe van Arkwright). Nadeel: verhindert snelle invoering van innovaties (12 jaar). Voordeel: uitvinders en geldschietters kunnen ontwikkelingskosten met grote winsten terugverdienen.
- Voorwaarden creëren voor de aanleg van spoorwegen (wetten voor landonteigening), sociale wetgeving, volksgezondheid en openbare orde in grote steden.

7.9 Levensstandaard en economische groei

Discussie of er voor 1850 al sprake is van stijging van de levensstandaard.

Optimisten: stijging reële lonen, daling sterftecijfers en stijgende consumptie in de eerste helft 19^e eeuw. In tweede helft 19^e eeuw stijging levensstandaard nog duidelijker.

Pessimisten: vragen zich af of er voor er voor 1850 een verbetering levensstandaard merkbaar was. Levensstandaard houdt meer in dan fluctuaties in reële lonen. Sociale aspecten van de industrialisatie (toestanden in fabriekssteden) tellen ook mee.

Controverse tussen optimisten en pessimisten is een 'discussie zonder einde' ligt in verschil van opvatting over levensstandaard. Probleem is ook de meetbaarheid van de levensstandaard.

Een van de indicatoren is het reële loon. Deze wordt door twee factoren bepaald:

- de hoogte van het nominale loon (loon in geld uitgedrukt)
- kosten van levensonderhoud (**zie uitleg handboek 249-250**).

Opvallend is wel dat de groei van lonen en consumptie traag verliep. Mogelijke redenen:

- nadruk op investeringen in productieapparaat
- overheidsbestedingen (altijd geld nodig voor oorlogen en expedities in het koloniale rijk)
- belangrijkste: lage groei van de economie, door de snelle bevolkingstoename extra gering.

Algemene acceptatie lage groeicijfers voor 1830.

Revolutionaire is het permanente en sedert 1780 cumulatieve karakter, eerder dan het niveau. Economische groei werd een vanzelfsprekend fenomeen.

Andere oorzaak van de trage economische groei tijdens de Industriële Revolutie is te vinden in de omstandigheid dat de snelgroeiende sectoren slechts een klein deel uitmaakten van de nationale economie.

7.10 Rostow en de take-off in Engeland

Stages of economic growth (1960). R. onderscheidt in ontwikkeling van preindustriële maatschappij naar moderne samenleving een vijftal stadia. Belangrijkste is de *take-off* (**zie handboek 251-252 en reader**).

Theorie lokt veel kritiek uit.

Hoofdstuk 8 Groei en depressie: 1850-1940

Door Ind. Rev. kreeg Engelse economie ander karakter. Omstreeks 1850 industrialisatieproces nog niet voltooid. Nog steeds ambachtelijke bedrijfjes met preïndus. productiemethoden.

Verschil tussen Eng. En rest Europa verdween geleidelijk in de loop van de 19^e eeuw. België was eerste land van industrialisatie voltrok, gaandeweg volgende ook andere landen. In Duitsland was het tempo van de transformatie economie hoog, in Frankrijk verliep proces traag.

Engeland had meeste last van zogeheten *Great Depression* die duurde van 1873 tot 1895 (neergaande lijn van lange golf). Gevolg:

- lagere prijzen (vooral producten uit primaire sector)
- economische groei vertraagde, de mate per land verschilde.

Door de industriële ontwikkeling, transport, spoorwegnet, groei stoomvaart en het economisch imperialisme waarbij grondstofproducerende in Azië en Afrika binnen Europese invloedssfeer kwamen, oorzaak van gelijktijdige depressieverschijnselen in diverse landen: typisch kenmerk van de periode 1850-1914: internationalisering van de economie.

8.2 Duitsland: de 'eerste' en 'tweede' Industriële Revolutie

Duitsland in 1914 grootste exporteur van staal en chemische producten. Daarnaast leidende positie veroverd in de productie van steenkool, elektronische apparaten, auto's, synthetische garens, plastics en kunstmest.

In 1850 leek het er nog niet op:

- Dld. verbrokkelt, kleine staatjes
- Grote massa arme boeren
- Gebrekkige infrastructuur
- Nauwelijks industrie

Ten oosten van de Elbe nog feodale verhoudingen. Junkers exploiteerden omvangrijke bedrijven op commerciële basis met behulp van keuterboeren en lijfeigenen.

Ten westen van de Elbe waren de bedrijven kleiner (door vererving van de grond aan kinderen). Zelfvoorzienende **peasants** bebouwden grond via open-field-systeem. Ook moesten zij nog herendiensten leveren

In 1807 begin emancipatie boeren. In oosten verwierven keuters en lijfeigenen vrijheid met als compensatie land af te staan aan grootgrondbezitter land af te staan. In westen herendiensten veelal met geld afgekocht; vaak door versnippering grond een te zware last. Gevolg: boerenemancipatie leidt tot enerzijds polarisatie van de boerenstand. Aantal grote bedrijven neemt toe, evenals landloze boerenarbeiders (diep in de schuld). Gespreide betaling, in 1850 nog niet voltooid.

Positieve effecten emancipatie:

- enclosure-beweging in omgeving Hannover
- geleidelijk braakperiode in deze regio's teruggedrongen
- in plaats van graan ook aardappels en voedergewassen
- communale woeste gronden in cultuur

In oosten profiteren Junkers van uitbreiding bezittingen en goedkope arbeidskrachten. Gevolg: uitbreiding totale agrarische productie.

Nog geen daadwerkelijke agrarische expansie à la Engeland: regionale diversiteit Dld. te groot (open field bleef tot diep in de 19e eeuw bestaan). Uitbreiding productie niet gevolg van toename productiviteit maar aan uitbr. landareaal. Landbouw evenmin stimulans geweest voor de industrialisatie:

- vraag naar niet-agrarische producten door de massa doodarme boeren bleef gering
- kapitaalkrachtige Junkers voelden niets voor investeringen in industrie of infrastructuur.

Grote reservoir van goedkope arbeidskrachten wel belangrijk voor latere industrialisatie. In 1850 landbouw nog steeds belangrijkste bestaansmiddel. Slechts paar gebieden met moderne industrie

- Silezië (mijnbouw, ijzer voor oorlogsindustrie) en Saksen (textiel)
- Rijnland en Westfalen (textiel, katoen, linnen, wol en zijde).

Aanvankelijk textiel in huisindustrie geproduceerd, door wegvallen Britse concurrentie (Continentaal Stelsel) omschakeling naar fabriekssysteem.

In 1834 **Zollverein** om verbrokkeling staatjes tegen te gaan. Tot 1854 grote gebieden Noord-Duitsland buiten tolunie.

Duitse economie groeit voor 1850 met maar 0,5 % per jaar. Tussen 1850 - 1870 2,4 %, tussen 1870 en 1913 iets boven 3 % per jaar. Er was geen breuk omstreeks 1850, wel een versnelling in de 2e helft van de 19e eeuw.

Oorzaak van versnelling:

- tot 1870 industrialisatieproces à l Engeland met meer nadruk op spoorwegen, en zware industrie, minder op textiel.

- Na 1870 en vooral na 1880 'Tweede Industriële Revolutie'. Belangrijkste sectoren moderne staalindustrie, chemie en elektrotechniek.

Spoorwegen waren de grote stimulans Duitse economie. Hierdoor toename vraag steenkool, ijzer en machines. Transportkosten daalden; hier grotere, verder afgelegen afzet gebieden.

Lotharingen met zijn ijzervoorraden in 1871 in bezit Duitsers. In 1879 procédé uitgevonden fosforerts.

Banken zijn in Duitsland sterk betrokken geweest bij opbouw industrie, vooral na 1870 rol cruciaal. In Engeland banken, familiebedrijven, terughoudend; alleen kortlopende kredieten (grondstoffen). In Duitsland niet: naamloze vennootschappen. Kregen geld van de banken om de modernste (uit Engeland afkomstige) technologie aan te schaffen. Banken financierden steenkoolmijnen, hoogovens en machinefabrieken. Geld werd opgebracht de kleine spaarders. Spaargeld werd productief geïnvesteerd in de economie.

Verbrokkeling had juist een gunstig effect op voor het particuliere bankwezen, geen centrale bank met dwingende voorschriften. Na 1870 krijgt groeiproces in Dld. een eigen karakter.

Unificatie van Duitsland in 1871 was geen stimulans voor de economie, maar door cluster van typische kenmerken:

- snelle innovaties van de industrie (uitvindingen staalprocédé, fosforslakken voor kunstmest)
- bijzondere bedrijfsstructuur met kartels en grootbedrijven
- invloed industriebanken op fusieprocessen en
- management

Innovaties Duitse industrie slechts ten dele op vindingen Duitse oorsprong.

Uitvindingen van elders:

- Staal: Bessemer en Thomas/Clichrist (fosforslakken kunstmest)

Nauwe samenwerking Duitse universiteiten en chemische en elektronische industrie.

Natuurwetenschappen in Duitsland belangrijk, in Engeland niet. Enorme bedragen besteed aan research. Hierdoor al gauw het monopolie op nieuwe ontwikkelingen.

Investerings in grootschalige bedrijfstakken (mijnbouw, machinebouw, chemie, staal, elektrotechniek) door industriebanken (grootaandeelhouders = in feite eigenaars). Splitsing eigendom en management (groep managers). Deze manageral revolution extra gestimuleerd door ontstaan mammoetbedrijven. (b.v. Siemens en AEG, BASEF en Bayer).

Kartelvorming (vooral in mijnbouw en ijzer) om concurrentie en risico's van investeringen te verminderen. Gestimuleerd door industriebanken. Dld. kon hierdoor in hoog tempo voorraad kapitaal goede opbouwen.

Investeringen Dld lagen rond 1900 op ± 14 % van nationaal product (GB 10 %).

Nadeel kartel: opdrijving prijzen en dumpen van overtollige producten in het buitenland. Werd beschouwd als bevoordeling buitenlandse concurrentie.

Verschil tussen Engelse en Duitse industrialisatie na 1870:

- geen drastische vergroting van de agrarische productiviteit,
- meer accent op zware en later chemische industrie
- snellere technologische ontwikkelingen (uitvindingen)
- geen triomf van individuele ondernemer maar van kartels en investeringsbanken.

Theorie Gerschenkron industrialisatieproces. Hoe groter de achterstand (relatieve backwardness) des te sneller verliep de industrialisatie. Wet van de remmende voorsprong (Jan Romein). Verouderd productieapparaat t.o.v. nieuwkomer. Ook niet altijd noodzakelijk individuele ondernemer motor achter groeiproces (Engeland) maar ook economische instituties als de staat en industriebanken (Duitsland).

Verschillen tussen Duitse en engelse economische ontwikkeling laten zien dat transformatieproces niet afhankelijk van een factor, maar van heel complex factoren die elkaar wederzijds beïnvloeden.

8.3 Frankrijk: op zoek naar de Industriële revolutie

Aan vooravond Franse Revolutie waren Frankrijk en Engeland economisch nog niet erg uit elkaar gegroeid. Landen kenden beiden in 18^e eeuw zowat hetzelfde groeipercentage. Aan begin 20 eeuw totaal veranderd.

Franse landbouw was in vergelijking met andere landen weinig productief.

Oorzaak achterblijven industriële ontwikkelingen:

- de Franse revolutie en de daarop volgende coalitie oorlogen,
- het slecht ontwikkelde bankwezen,
- gebrek aan grondstoffen (vooral steenkool)
- geringe exportmogelijkheden.

Maar belangrijkste hinderpalen van economische groei waren:

- traditionele landbouwstructuur
- lage bevolkingsgroei
- het Franse ondernemersgedrag (gericht op stabiliteit)
- vermijden van risico's (niet innoverend en expansief).

Landbouw tijdens ancien regime gedomineerd door peasant (kleine zelfvoorzienende gezinsbedrijven). Peasants werden tegen hoge adel en grote boeren door de kroon. Franse revolutie geen radicale omwenteling, maar consolidatie bezitsstructuur op platteland.

Grondbezit adel en kerk opgedeeld onder kleine boeren, de gehate tienden afgeschaft.

Resultaat een kleine improductieve en inefficiënte rurale sector:

- traditionele open field-systeem bleef bestaan
- sterke gebondenheid aan de grond ook
- boeren gaven hun onrendabele bedrijf niet op.

Gevolg: Frankrijk bleef tot diep in 19^e eeuw land met zeer lage urbanisatiegraad. Gehechtheid aan grond en lage bevolkingsgroei houden migratie naar de steden tegen. Boerenbedrijf niet gericht op maximalisatie van de productiviteit maar op continuering (instandhouden van familiebedrijf). Winst werd niet geïnvesteerd in bedrijfsvernieuwingen en industrie, maar opgepot voor slechtere tijden. Een dergelijke landbouw was geen stimulans voor industriële revolutie, was ook geen arbeids- en/of kapitaalsreservoir en evenmin een afzetgebied voor industriële producten.

Ook buitenlandse afzet was niet groot. Redenen:

- Frankrijk zag in 2^e helft van 18^e eeuw koloniale rijk langzaam afbrokkelen (de rest kwijt tussen 179-1815)
- Concurrentie schier onmogelijk met goedkope Britse textiel (katoen). Meest succes nog met export van zijde, maar geen massaproduct.

Andere rem was stroeve kredietverlening voor industriële projecten. Kapitaal was er wel, maar geen bereidheid te investeren in industrie. Men stak z'n geld liever in buitenlandse staatspapieren (Rusland, Zuid-Amerika). Argwaan mede ingegeven door faillissement Crédit Mobilier (1852).

Probleem lag ook bij het gebrek aan grondstoffen. Steenkoollagen moeilijk te exploiteren (fosforhoudend); ongeschikt voor vercooking. Wel overvloed aan hout, in Engeland schaarste.

Transport van grondstoffen was ook een probleem toen in 1850 werd begonnen met grootschalige aanleg van spoorwegen.

Toch waren er wel ondernemende ondernemers (auto's). Maar kleine, conservatieve familiebedrijf leef overheersend. Voorzichtigheid en spaarzaamheid bleven het devies.

Ook nog verlies van Elzas-Lotharingen in 1871.

Van een echte industriële revolutie met snelle take-off was geen sprake. Pas in begin 20^e eeuw was industrie (ontdekking van nieuwe steenkool- en ijzerertsvoorraden om het groeitempo op te krikken).

8.4 Nederland: commercieel en agrarisch succes

Nederland aan begin 19^e eeuw:

- hoge werkloosheid
- pauperisme
- kwijnende industrieën

Inkomensverdeling erg scheef: scherpe tegenstelling tussen arm en rijk. Sfeer 1800: algehele stagnatie en depressie. Mogelijke redenen:

- Jan Saliegeest
- Geringe omvang binnenlandse markt (uitblijven industrialisatie)
- hoge belastingen op eerste levensbehoeften
- gebrek aan grondstoffen
- slechte infrastructuur

Discussie na onderzoek in 1980 nieuwe impuls: er was wel degelijk enige groei in 1^e helft 19^e eeuw, met name Oost-Nederlandse landbouw, de handel en sommige takken van nijverheid. Ergo: geen industrialisatie wel enige groei. Groei nationaal product bijna teniet gedaan door groei bevolking.

Reeds rond 1850 belangrijke versnelling van het groeitempo en niet pas aan het einde van de 19^e eeuw. Toe te schrijven aan groei in secundaire en tertiaire sector. Snelle expansie vond plaats in periode 1850-80 en zwakte iets af in het tijdvak 1880-1910.

De Nederlandse landbouw kenmerkte zich rond 1800 door grote regionale verschillen tussen kustgebieden en zandgronden in oosten en zuiden.

- kustgebieden: kapitaalintensieve, gespecialiseerde landbouw (tuinbouw, handelsgewassen, zuivel n vetweiderij) = farmers.
- Zandgronden: peasants, weinig gespecialiseerd en lage productiviteit

Vershil al in de 17^e eeuw ontstaan. Typisch voor Zuid-Nederlandse landbouw waren zeer arbeidsintensieve gemengde bedrijfjes, die per hectare een hoger prod. niveau haalden dan in het oosten. Hing samen met groot bevolkingsdruk in het zuiden.

Landbouw in westen en noorden vertoonde weinig groei. Hangt samen met geringe koopkracht waardoor vraag naar lux ere landbouwproducten stagneerde.

Toch enige groei in oosten (Twente) te constateren: textiel. Dankzij gegarandeerde afzet in Ned.-Indië (NHM). Ook andere sectoren (suiker, Amsterdam) als gevolg Cultuurstelsel. Ook machine bouw en scheepvaart hadden baat bij Cult. Stelsel. Koloniale markt werd in 1^e helft 19^e eeuw van groot belang. Geldt niet voor binnenlandse consumptie.

Tussen 1850 en 1910 accijnzen op eerste levensbehoeften in 1856 afgeschaft en de lonen stegen, waardoor de koopkracht toenam. Gunstige invloed op:

- afzet nijverheidsproducten
- afzet landbouwproducten. Landbouwprijzen stijgen, gunstige invloed op landb. in kustprovincies.
- Specialisatie van boerenbedrijf in Oost- en Zuid-Nederland (eieren, boter, varkensvlees).

Door intern. arg. crisis van jaren 80 zet proces van commercialisering, schaalvergroting en specialisatie zich in verhoogd tempo voort. Nederland belangrijk exporteur van veehouderij - en tuinbouwproducten.

Omstreeks 1850 komt moderne economische groei van de nijverheid op gang. Groei versneld door inzetten van (stoom)machines. In Z. - en O.-Nederland waar de lonen lager liggen ontwikkelen zich arbeidsintensieve bedrijven (o.a. textiel in Twente, wol in Tilburg en leer in de Langstraat.

In het westen kapitaalsintensieve (o.a. scheepsbouw en machinefabrieken.).

Afzetmogelijkheden nemen toe door uitbreiding spoorwegnet en stoomvaart. Machines voor voedingindustrie (suiker, brood en meel, bierbrouwerijen, strokarton).

Groei nijverheid tussen 1880 en 1910 iets minder dan tussen 1850-1880 (reden intern. prijsniveau). Nederland raakt door globalisering steeds gevoeliger voor intern. conjunctuur.

Uitbreiding van grootschalige bedrijven.

Tertiaire sector (dienstverlening) kent de hele 2^e helft van de 19^e eeuw een hoog groeitempo.

Ten dele door:

- vergroting van de binnenlandse markt (door verbetering infrastructuur, bevolkingsgroei, groei koopkracht

- toename handel met het buitenland (gunstige ligging, aanleg NZ-kanaal, Nieuwe waterweg. Afschaffen doorvoerrechten op de Rijnvaart). Rotterdam: transitohaven voor bulkgoederen (ijzererts en graan). Amsterdam, vestigingsplaats voor cultuurmaatschappijen en koloniale banken: cacao, koffie, tabak, suiker.

Rol van overheid in 19^e eeuw bescheiden geweest.

Nederland aan vooravond WO I land met grote en productieve agrarische sector en een sterke dienstensector. Industrialisatie betekende geen breuk met verleden, omdat Ned. industrie sterk verweven is met landbouw en tert. sector.

De internationale dienstverlening was van cruciaal belang voor de economische ontwikkeling:

- industrie voor grondstoffen afhankelijk van import
- landbouw en industrie afhankelijk van export (**balanced growth zoals Engeland**). Landbouw veel moderner van D. en Fr., dienstensector ook beter ontwikkeld (vergelijkbaar met Engeland).

De grondslagen voor de specifieke rol van Nederland in de 20^e eeuw als intern. distributiecentrum in 19^e eeuw gelegd.

8.5 Engeland: spil van intern. handel

Industrialisatie van andere landen heeft ingrijpende gevolgen voor Engeland. De groeivoet daalde dramatisch (van 3,11 % in periode 1811-1870 naar 1,6 in tijdvak 1870-1913). E. verachter bij Dld. en Fr. Afbrokkeling leiderschap versluierd door expansie wereldhandel. Door suprematie als handelsnatie en financieel centrum kon E. zich gemakkelijk handhaven.

Eng. exporteerde steeds minder kant-en-klare katoenen stoffen naar het Europese continent, maar meer garens en textielmachines. Katoenexport verschoof naar Afrika, MO, Azië, Australië en Latijns-Amerika.

Hoewel sinds begin 19^e eeuw de import de export overtrof was dat geen probleem. Compensatie voor negatieve handelsbalans waren de inkomsten uit overzeese investeringen en uit diensten. Dienstensector was enorm geëxpandeerd door uitbreiding wereldhandel na 1850. Kracht waren ook de lage vrachtprijzen (scheepsbouwindustrie: goedkope en efficiënte schepen).

Zekerheid door gouden standaard, vaste wisselkoersen. Kredietverlening liep langs Londen, inkomsten leiden tot grote overschotten op de betalingsbalans. Internationale dienstverlening = invisible export. Explosieve groei beleggingen in het buitenland. Hing samen met de groeiende vraag naar koloniale producten (investeringen in oliewinning, mijnen en plantages, spoorwegen voor ver van de kust gelegen producten. Andere landen doen hetzelfde om grondstoffen te

bemachtigen: race om koloniaal bezit (1870-1914). Onder 'modern imperialisme' kon intern. economie zich ontwikkelen. Minder groei bij dienstensector.

Door *Great Depression*, die vooral in Eng. gevolgen had (sterke prijsdalingen in agrarische sector, ontstond door structureel overaanbod van grondstoffen en agrarische producten. Prijzen kelderden. Ernstige gevolgen:

- Lage prijzen voor primaire producten holden koopkracht overzeese afnemers uit.
- Bovendien industr. concurrentie van Dld. en F.
- Protectionele barrières van andere landen.

Gevolg voor Engeland: groei stagneert voor industrieproducten en handelstransacties.

Verminderde afzetmogelijkheden in het buitenland. Klap voor exportafhankelijke industrieën als katoen, ijzer en steenkool.

Oorzaak: gebrek aan technische vernieuwing. Verouderde productiemethoden. (o.a. staal, textiel, mijnen, stedelijke infrastructuur. Engeland raakte leiderschap op technische gebied kwijt. Waren sectoren waar wel werd vernieuwd: scheepsbouw, chemie, auto's en farmacie.

Verouderd productieapparaat levert nog altijd geld op. (remmende voorsprong)

Oorzaken liggen dieper: Britse ondernemersstructuur (overheersend nog steeds het kleinschalig familiebedrijf). Duitsland: grote kartels hebben steenkoolproductie in handen. Kartels, gesteund door industriebanken, konden grotere investeringen, research doen. Meer geld in verkoopmethoden.

Britse banken zijn bang voor lange termijnkredieten aan industrie. Verschil in normen en waarden: techniek had weinig aanzien in Engeland. Iedereen waande zich een gentleman

Aantrekken van intern. economie na 1885 versluiert het probleem. Britse handel gaat beter: import en export verdubbelen. Kapitaalopbrengsten en kapitaalexport gingen onverminderd voort. Eng. beheerste de wereldzeeën. Productieapparaat verouderd en export steunde teveel op basisgoederen als textiel, ijzer en staal en steenkool. Verschuiving export van continent naar koloniale rijk. Tijdens WO I bleek kwetsbaarheid Br. economie. Voormalige exportmarkten zoals India, namen textielproductie ter hand of betrokken goederen van anderen (VS, Japan). WO I betekende einde Britse suprematie.

8.6 De agrarische depressie

De Great Depression betekende niet dat economische groei in periode 1873-1895 tot stilstand kwam. Duitsland merkte nauwelijks op industriële vlak. GB meer tekenen van stagnatie (vertraging vd econ. groei). Was de tijd van deflatie, prijsdaling en geringe ondernemerswinsten. Depressie manifesteerde zich op agrarisch gebied. Graanteelt in Europa getroffen door ernstige prijsdaling (aanbod VS). Crisis verscherpt door aanbod Rusland en Canada. (Mechanisatie en verbetering transport in VS).

Werkloosheid graanarbeiders (trek in Nederland van arbeiders naar Amsterdam en Rotterdam).

In alle getroffen landen aandrang om bescherming via importtarieven:

- Frankrijk en Dld. besloten tot protectie. Laten agrarische belangen prevaleren boven commerciële en industriële. Verklaren uit structuur. Dld rond 1880 nog geen industriestaat. Junkers nog grote macht. Ook in Fr. Werkt nog helft van de bevolking in de landbouw (rurale conservatisme sterk)
- NL en GB niet. Nederland kende lange vrijhandelstraditie. GB voor voedselvoorziening sterk afhankelijk van importen uit het buitenland. Gevolg dat landbouw GB verder inkromp. Veel armoede op NL-platteland, trek naar de steden, herstructurering (specialisatie en efficiency). Verschuiving van akkerbouw naar veeteelt en tuinbouw. Oprichting van boerenleenbanken en coöperaties. Landbouwonderwijs verbeterd. Gezamenlijk inkopen landbouwmachines.

Nadelen aan bescherming landbouw:

- kosten van levensonderhoud blijven hoog
- mogelijke tegenmaatregelen van andere landen.

Nederland al aan begin van de 19^e eeuw al een voorsprong t.a.v. productiviteit landbouw. Voorsprong door agrarische crisis (verdere specialisatie) alleen maar groter. Rond 1900 was Ned. landbouw een moderne sector met veel kapitaalsinvesteringen en een hoge productiviteit.

Na 1895 ging het beter met de landbouw. Binnenlandse vraag VS als gevolg immigratie nam toe. Europese markten niet langer overspoeld. Daarnaast steeg de vraag naar zuivelproducten, groente en fruit, door stijging levensstandaard. Landbouwprijzen over dieptepunt heen.

Toch structurele problemen:

- toenemend aanbod door gebruik kunstmest en mechanisatie

- relatief achterblijven van de vraag naar landbouwproducten. Oorzaak langzamere bevolkingsgroei en verzadiging van de vraag. Grens aan vraag naar luxere landbouwproducten.

Mondiaal leidde dit tot structurele overproductie, met als gevolg laag prijsniveau. Alleen landen met gespecialiseerde landbouw (Nederland) kan het inkomen van de boer op peil houden.

8.7 1918-1929: opnieuw vertrouwen in de economische groei

Halverwege de jaren 20 toekomstverwachtingen optimistisch. In 1925 wereldhandel groter dan in 1913.

- GB herstelt gouden standaard.
- Voorspoedig herstel in Fr. en Ned. (5% p.j.)

Groeisectoren Fr. metaal, chemie, automobielandustrie

Groeisectoren Ned. metaal (Hoogovens) en chemie (rayon

Dld. minder gunstig. Net geldontwaarding te boven in 1925. Nog steeds herstelbetalingen, hoge werkloosheid. Afhankelijk van buitenlandse kredieten (o.a. VS).

Gunstige cijfers versluieren problemen van de internationaleconomie:

- structurele overproductie in de landbouw
- door lage prijzen voedsel en grondstoffen komt afzet industriële producten in gevaar wegens geringe koopkracht van de producenten van primaire producten.

Vooraf GB heeft hiervan te lijden. Tekort op handelsbalans steeds groter door stagnerende export. Steenkool ondervindt conc. van olie en elektriciteit. Katoenexport loopt met 30% terug. Exportproblemen van GB en andere Eur. landen verergerd door toenemende tarieven en andere handelsbelemmerende maatregelen in de wereldhandel. .Nadelig voor Britse scheepvaart. Inkomsten uit *invisibles* (dienstverlening) verminderen.

Terugkeer gouden standaard in GB verergerd de problemen. Koers pond ten opzichte van dollar te hoog (10%). Slecht voor export, Britse producten te duur.

Londen niet langer centrum financiële dienstverlening. Probeert positie krampachtig vast te houden door:

- Kapitaalexporten te financieren met overschotten op de lopende rekening
- Door te lenen van andere Eur. landen (Frankr.)

Groeipercentage (GB) aanmerkelijk lager van andere landen en hoge werkloosheid.

Jaren 20 een periode van toenemende instabiliteit in de wereldeconomie, maar onvoldoende onderkend:

- wereldwijde overproductie van voedsel en grondstoffen
- toename van internationale concurrentie en daardoor groeiende protectie
- overwaardering pond
- stagnatie Br. export
- Dld. door leningen VS op de been gehouden

Dit verklaart waarom na crisis van 1929 geen normaal herstel plaatsvond, maar dat langdurige en diepe depressie volgde.

8.8 Crisis en depressie

De wortel van de crisis moest worden gevonden in een steeds groter wordend contrast tussen vraag en aanbod. Voorheen was er altijd een tekort. Nu door voortgaande industrialisatie en mechanisatie, de arbeidsproductiviteit zo gestegen dan de vraag het aanbod niet meer kon bijhouden: er waren niet genoeg kopers.

Dit deed zich vooral voor in de VS. De sterk gemechaniseerd productie was vooral gericht op de productie van duurzame kapitaalgoederen. Bovendien was in jaren 20 de inkomensverhouding steeds schever geworden; remde de effectieve vraag af. De depressie VS werd veroorzaakt door gebrek aan evenwicht tussen vraag en aanbod. Beurskrach eerder aanleiding van oorzaak crisis.

Europese landen kregen ook problemen met tekorten op handelsbalans. Niet langer mogelijk te compenseren met overschotten op andere deelbalansen. Inkrimping wereldhandel leidt tot minder inkomsten uit internationale dienstverlening (scheepvaart, tussenhandel). Leningen van de VS aan Oost-Europa worden teruggetrokken.

Drie mogelijkheden:

- deflatie (gedoemd te mislukken in tijden van conjuncturele neergang; de wereldhandel daalt. Elk land doet het versterkt de neergang. Bovendien dalen lonen gemakkelijker dan de prijzen, waardoor de koopkracht wordt uitgehold en bedrijven ook nog afzetproblemen krijgen op de binnenlandse markt. Wat leidt tot massaontslagen, wat weer leidt tot minder koopkracht. Enz.
- protectie. (Ook dat leidt tot verdere inkrimping. Is een rem op bestedingen van het buitenland die hun eigen producten niet aan de man kunnen brengen)
- devaluatie of depreciatie. GB.

Depreciatie Britse pond uitgelokt door crisis bankwezen Centraal-Europa. Betekent begin einde gouden standaard. Dieptepunt GB in 1931. Pond verliest 1/3 waarde.

Duitsland: onder nat.-socialisten draconische maatregelen. Eerst Keynesiaans daarna planeconomie (herbewapening). Dumping, deviezencontroles, bevriezing lonen, invoertarieven, kapitaaluitstroom aan banden. Terugloop Dld aan wereldhandel

FR. en Nederland voorkeur aan deflatiebeleid. Gevolg steeds meer werkloosheid, afname industriële productie. Verzet in Frankrijk (Volksfront). Lonen mochten weer stijgen. Ned. (Colijn) pas in sept. 1936 gouden standaard laten vallen Waarom zo hardnekkig vasthouden aan 'harde gulden':

- zowel moreel-ethische als pragmatische gronden
- economie afhankelijk buitenland
- depreciatie betekent duurdere invoer en hogere kosten van levensonderhoud
- duperen van buitenlandse houders van staatsobligaties
- hoop in de toekomst met andere Europese landen een 'Goudblok' te kunnen vormen

Nederland werd door vasthouden aan gouden standaard een duurte-eiland.

Opkomst van Keynesiaanse aanpak: Duitsland en Frankrijk, VS (New Deal), Zweden, Argentinië

Verloop conjunctuur kende 2 fasen:

- de algehele neergang (1930-1932)
- geleidelijk, aarzelende opgang (1933-1937).

In 1^e fase GB wat minder zwaar getroffen (vroeg depreciatie) waardoor uitvoer zich kon herstellen. In 2^e fase liep Dld. voorop. Fr. en Ned. deprecieerden net op tijd om te kunnen meeprofitieren van algehele opleving in 1937.

Hoofdstuk 9 Groei en stagnatie: de naoorlogse economie

- Herstel en Wederopbouw 1945-1951
- Langgerekte groeifase 1951-1973
- Aanpassing aan nieuwe omstandigheden vanaf 1973

9.2 Herstel en Wederopbouw

- **Marshall-plan** (1948-1951): dollarkredieten aan Europa t.b.v. invoer uit V.S.. Gevolg : enkele jaren versnelling
- **Bretton Woods** (1944): herinvoering gouden standaard, MAAR met binnen marges fluctuerende wisselkoersen. Alle deelnemende valuta <-> dollar <-> goud. **IMF** voor tijdelijke begrotingstekorten. **Wereldbank** lange termijn kredieten.
- General Agreement on Tariffs and Trade (**GATT**, 1947): verlaging tariefmuren.

9.3 Ongekende economische groei

- **Groei BNP/hoofd** 1950-1970 ca. **4,5% p.j.** (mede dankzij lage groei bevolking, <1% p.j.).
- Verklaring (uit de 'groeiboekhouding'): voor ruim 1/3^e input van **kapitaal en arbeid** en voor bijna 2/3^e **verhoging productiviteit**.
- Verhoging productiviteit door: betere scholing, efficiëntere organisatie van bedrijven, economies-of-scale + 'onverklaarbare rest' (= **technologische vooruitgang**).
- **Technologische vooruitgang** door: **revoluties** in **vervoer** (vliegtuig, containers, supertankers alsmede het particuliere autobezit), in **energievoorziening** (goedkope olie, kernenergie) en in **mechanisatie** (verfijningen bestaande techniek, computerisering).

Tot zover de **aanbodzijde**, nu de **vraagzijde**:

- **Expansie wereldhandel**: West Europese uitvoer groeide met gem. 8 à 9% p.j.. Positieve correlatie tussen economische groei en stijging export, MAAR causaal verband (wat veroorzaakt wat?).
- **Dekolonisatie** betekende geen wezenlijke verandering in handelspatroon. De **ruilvoet** (=verhouding tussen import- en exportprijzen) verslechterde voor ontwikkelingslanden.
- **Binnenlandse consumptie** nam sterk toe. Ambivalente rol loonvorming: lage lonen -> hoge export vs. hoge lonen -> hoge consumptie.

Economisch beleid van de West Europese overheden:

- **Keynes**(iaans). Rol van de overheid: bevordering groei, garanderen werkgelegenheid en conjunctuurpolitiek voeren.
- Conjunctuurpolitiek m.b.v. zowel **monetaire-** (rente)_als **budgettaire** (belastingen en overheidsuitgaven) instrumenten. MAAR, in de praktijk moeilijk: Stop-go beleid en lastige timing.

Verschuiving tussen de economische sectoren:

- **Landbouw**: toename productiviteit maar relatieve gewicht daalt.
- **Industrie**: sterke toename productiviteit, relatieve gewicht blijft gelijk.
- **Diensten**: matige toename productiviteit, relatieve gewicht groeit sterk.
- **Quartaire sector** (overheid): zeer snelle groei werkgelegenheid, MAAR waarde en productiviteit niet vast te stellen (buiten vrije markt).
- Enorme expansie van **Sociale voorzieningen (=stabilisator!)**

9.4 Aanpassing aan veranderende omstandigheden

- **Oliecrises** (1973 en 1979) symbool conjuncturele neergang.
- Eind 60-er jaren **oververhitting** wereldeconomie + tekorten op betalingsbalans V.S. (Vietnam).
- Daling koers US\$ (internationale sleutelvaluta) niet goed mogelijk. In 1971 blaast Nixon Bretton Woods op (opschorting gouddekking).
- **OPEC** verdubbelt olieprijs. Gevolg stijging kosten productie en levensonderhoud en dus **recessie**.
- **Stagflatie** (kon niet volgens Keynesiaanse model). Ander instrumentarium nodig: voorzichtig stimulerend beleid geholpen door **recycling oliedollars**.
- **Verklaring** recessie. Twee scholen: 1) **Conjunctuur** (omslag lange Kondratieff-golven), oplossing door fiscale- dan wel monetaire (**Milton Friedman**) maatregelen; 2) **Structuur** (overinvestering heeft geleid tot overcapaciteit, oplossing innovatie en nieuwe industrietakken)
- Ook nog **Nieuw Links**: verdere uitbouw gemengde economie met decentralisatie, medezeggenschap en oog voor immateriële waarden.

Nederland heeft 1^e oliecrisis relatief goed doorstaan, dankzij:

- Verruiming mogelijkheden tot aankoop op **krediet** (bubble huizenmarkt).
- Verhoging **uitkeringen** en **subsidies** (overheidstekort!).
- **Aardgasbaten** (koppeling gasprijs aan olieprijs).

MAAR, dieper liggende problemen werden verergerd door expansieve conjunctuurpolitiek (kabinetten Den Uyl en Van Agt):

- **Concurrentiepositie** wereldmarkt verslechterde.
- **Overheidstekort** groeide zeer snel naar 8%
- **Werkloosheid** steeg zeer snel (1983: 15%)
- Zeer **hoge rente**.

In Nederland (en elders ook) nu restrictieve aanpak met forse **bezuinigingen** (kabinetten Lubbers). Tegelijkertijd verbetering concurrentiepositie door **loonmatiging** en verhoging productiviteit. Internationaal herstel vanaf 1983.

9.5 Europese economische integratie

4 Stadia van integratie

- **Vrijhandelsgebied** (geen onderlinge invoerrechten, geen gemeenschappelijk buitentarief);
- **Douane-unie** (geen onderlinge invoerrechten, wél gemeenschappelijk buitentarief);
- **Gemeenschappelijke markt** (douane-unie + vrij verkeer van kapitaal en arbeid);
- **Volledige integratie** (gemeenschappelijke markt + geharmoniseerde economische en sociale politiek).

Doel van economische integratie is verhoging economische groei door expansie van de markt en opheffen concurrentiebelemmerende maatregelen. Efficiëntste bedrijven zullen markt domineren. Schaarse productiefactoren worden daar aangewend waar hoogste rendement behaald wordt.

Grootste belemmering voor volledige Europese integratie was de **landbouw**. Het beleid van **minimumprijzen, invoertarieven en exportsubsidies** werd op den duur onbetaalbaar: groeiende productiviteit leidde tot steeds grotere overschotten en protectie leidde tot tegenmaatregelen van o.a. de V.S.. Vanaf 1992 moeizaam en pijnlijk proces van herziening.

Hoofdstuk 10 De 19^e eeuw: dominantie van de burgerij

§ 10.1 Inleiding

Na de Franse revolutie veroverde de burgerij overal in Europa meer politieke macht. Door de industrialisatie en de ambities van de moderne staten, veranderde er veel ten gunste van de burgerij;

- Arbeid verloor zijn traditionele karakter
- De normen en waarden veranderden
- De invloed van de bevolkingsgroei en urbanisatie

§ 10.2 Geleidelijke afbraak van de oude verbanden

Alle ontwikkelingen tussen de Middeleeuwen en het einde van de 18^e eeuw, hoe fundamenteel ook, hadden niet geleid tot een onherkenbaar veranderde wereld.

- Een samenleving die in grote trekken nog herkenbaar was
- Overgrote deel van de mensen werkte nog op het platteland
- Technische veranderingen in de landbouw hadden nog nauwelijks plaatsgevonden
- De Industriële Revolutie was net begonnen, maar het grootste deel van de nijverheidsproducten werd nog op ambachtelijke wijze gemaakt
- Transport was sneller geworden
- Kennis was toegenomen en er waren nieuwe wetenschappelijke inzichten
- De invloed van Europa had zich over de wereld uitgebreid

De wereld van 1900 was ten opzichte van honderd jaar eerder ingrijpend en onherkenbaar veranderd;

- Stoomschepen en spoorwegen hadden gezorgd voor een transportrevolutie
- Via de telegraaf werden berichten razendsnel over de wereld verzonden
- De urbanisatiegraad was significant hoger
- De wetenschappelijke kennis had geleid tot nieuwe productieprocessen en eindproducten

In geen van de voorgaande eeuwen waren de maatschappelijke veranderingen zo snel gegaan;

- Snelle toename van de bevolking (uitgezonderd Frankrijk)
- Een zelfvoorzienende economie had plaatsgemaakt voor een markteconomie

De maatschappelijke gevolgen waren aanzienlijk;

- Spoorwegen hadden een einde gemaakt aan het geografische isolement van het platteland
- Snelgroeïende steden werden een belangrijk afzetgebied voor de commerciële landbouw
- traditionele arbeids- en machtsverhoudingen kwamen onder druk te staan. Boeren werden elkaars concurrenten
- De macht van de overheid nam toe waardoor oude patronage en cliëntèlebanden minder belangrijk werden
- Nieuws kon door verbeterde communicatie en transportsystemen sneller verspreiden
- De snelle groei van de steden was mogelijk gemaakt door migratie van het platteland.

De toename van de bevolking in de steden zorgde voor de nodige problemen. De 19e eeuwse steden waren vol, vervuild en haarden van besmettelijke ziekten. Vuilafvoer, rioleringen en aanleg van parken en tuinen moesten het leven in steden aantrekkelijker en gezonder maken. De burgers drongen aan op een actievere rol van de overheid door een toenemende vrees voor ordeverstoring en criminaliteit, gevoed door de snelle groei van het stedelijke proletariaat. Naast een uitbreiding van het politieapparaat leidde dit tot de aanleg van voorzieningen die de controle en handhaving van de openbare orde ten goede kwamen.

De oude stedelijke structuur met zijn verschillende standen en een prominente rol voor ambachten, maakte plaats voor een samenleving waarin loon en inkomen iemands maatschappelijke positie bepaalden. De eigen individuele prestaties werden maatgevend. De snelheid waarmee dit gebeurde hing mede af van het industrialisatietempo en van de staat (onderwijs, afschaffen privileges). Op geestelijk terrein begon de invloed van de Kerken te verminderen. In veel landen werd dit gecompenseerd door een belangrijke rol te gaan spelen in politieke partijen, vakorganisaties en andere sociale instellingen. De Kerken moesten zich er uiteindelijk in berusten dat veel mensen zichzelf voor alles als staatsburger beschouwden.

§ 10.3 De opkomst van de natiestaat

In de 19^e eeuw werd de ontwikkeling naar grotere nationale eenheid en grotere overheidsinvloed niet alleen van bovenaf gestimuleerd, maar begonnen ook de onderdanen in te zien dat een sterk nationaal bestuur belangrijk was voor het oplossen van maatschappelijke problemen. De toenemende betrokkenheid leidde tot het verlangen om invloed op het overheidsbeleid te kunnen uitoefenen.

Op veel terreinen nam de macht en invloed van de overheid toe, zoals bij de verbetering van de infrastructuur (spoorwegen en havens). Tevens richtten veel continentale vorsten en overheden

zich op het wegwerken van de industriële achterstand op Engeland. De rol van de overheid was als stimulator van ontwikkelingen. Veel van het benodigde kapitaal voor de megaprojecten was afkomstig van particulieren. Door de aanleg van spoorwegen en de telegraaf was het tevens voor de overheden mogelijk geworden om het land effectief te besturen. De veranderde positie van de overheid is duidelijk te zien aan de staatsbegroting, waarbij een verschuiving optrad van luxe en leger naar terreinen zoals sociale zorg.

De toestand in de grote steden ging veel mensen zorgen baren. Op geen enkele manier leken de beschikbare voorzieningen het tempo van de bevolkingsgroei in de steden te kunnen bijhouden. De gevolgen waren achterblijvende woningbouw, ontoereikende vuilafvoer en slechte schoonwater voorziening. Men keek naar de stedelijke overheid voor oplossingen. Op stedelijk niveau werd een begin gemaakt met woningwetten, de aanleg van waterleidingen en rioleringen. De grootschalige aanpak van sociale zorg, openbare hygiëne en stadsplanning zou pas na 1880 plaatsvinden. Dit geldt ook voor de centrale overheid. Voor het eerst gaven de overheden blijk van verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de zwakke groepen, zoals;

- Engeland -1819 - Factory Act - Verbod op tewerkstelling van kinderen jonger dan 9 in de katoenfabrieken
- Engeland - 1874 - Invoering 10 uren werkdag
- Frankrijk - 1841 - Wet om kinderarbeid te beteugelen
- Rijnland (Duitsland) - 1839 - Wet om arbeid door kinderen jonger dan 9 jaar te verbieden
- Nederland - 1874 - Kinderwet van Van Houten

De toenemende overheidsbemoediging uitte zich vooral in repressie van de sociale problemen, met name in de handhaving van de sociale orde en censuur. Dit deed men door de oprichting van geheime politieorganisaties en door middel van spionnen.

Voorbeelden;

- Willem I die het onrustige in België onder controle wilde houden
- De slachting van Peterloo in 1819 (Manchester)
- Ingrijpen van het Pruisische leger tegen het parlement in Frankfurt in 1848
- Aanleg grote Parijse boulevards door Napoleon III

De overheid kon ingrijpen wanneer er gevaar dreigde voor het algemeen welzijn. De uitzondering vormde Frankrijk waar e.e.a juridisch aantoonbaar moest zijn.

§ 10.4 Burgers worden onderdanen

Steeds vaker kregen burgers rechtstreeks met de overheid te maken. Voorbeelden hiervan zijn het burgerlijk recht, bevolkingsregistratie en onderwijs.

Voor de 19^e eeuw hielden alleen kerken doop-, trouw- en begraafregisters bij voor de eigen parochianen. In 1792 besloot de Nationale Vergadering van Frankrijk dat dit een taak van de overheid was en Napoleon breidde dit nog verder uit in de Code Civil die in 1804 werd ingevoerd. Een algemeen geldend burgerlijk recht en bevolkingsregistratie maakten burgers voor het eerst onderdanen van een staat. Door deze regelgeving was mogelijk geworden om efficiënter belasting te innen en de dienstplicht beter te administreren.

Op de arbeidsmarkt was een toenemende vraag naar goed opgeleide medewerkers voor de handel en industrie en het ambtenarenapparaat van de overheid. Aan het einde van de 19^e eeuw kon de Franse minister van onderwijs zich erop beroemen dat overal in het land hetzelfde onderwijs werd gegeven in dezelfde taal. Onderwijs in de geschiedenis en de nationale cultuur bracht leerlingen bij dat de eenheid van de natie al eeuwenoude wortels had.

Gevoelens van nationale verbondenheid ontstonden niet alleen onder invloed van het overheidsbeleid. Onder de burgerij groeide het inzicht dat een grotere staatsmacht belangrijke voordelen zou kunnen bieden tav de handelspositie, ook in de koloniale rijken. Degene die zich bedreigd voelden door het stedelijke proletariaat verwachtte van de overheid bescherming. De 19^e eeuwse burgerij wilde niet lastig gevallen worden door de staat, maar verlangde waar mogelijk wel steun en bescherming.

Loyaliteit ten opzichte van de staat betekende steeds minder loyaliteit ten opzichte van personen, zoals een koninklijke dynastie, maar steeds vaker loyaliteit ten opzichte van een abstractie, de natie. De bevolking ging steeds meer eisen stellen aan de overheidspolitiek en wenste een grotere invloed op de manier waarop het bestuur van het land plaatsvond. De toename van de macht van de parlementen en de uitbreiding van het kiesrecht versterkten zowel de betrokkenheid van de burgerij bij de staat, als de invloed van diezelfde burgers op het overheidsbeleid. Dit proces ging in de 20^e eeuw in versneld tempo verder.

Er ontstond ook een andere vorm van nationalisme, waarbij niet verbondenheid met de Natie, maar verbondenheid met het volk centraal stond. Natie en volk konden samenvallen, maar dit was niet noodzakelijk. Het besef groeide deel uit te maken van een volk dat recht heeft op een onafhankelijke staat. Basis voor de verbondenheid vormde taal, een zelfde levenshouding of een gemeenschappelijke bron van creativiteit. Deze vorm van nationalisme vinden we het meest uitgesproken in Duitsland waar men naar de argumenten zocht om het ontstaan van een eigen nationale staat te rechtvaardigen. Hier ontwikkelde zich een ideeëngoed waarin de

verheerlijking van het Germaanse verleden, romantische gedachten, afkeer van het moderne, het industriële en het stedelijke, en haat ten opzichte van joden samengingen. Angst voor de concentratie van mensenmassa's in de steden en angst voor nieuwe ideologieën waren de voedingsbodem voor dit soort gedachten.

§ 10.5 Klassenstrijd; de marxistische ideologie

In het in 1848 gepubliceerde Manifest der Kommunistischen Partei beschreven Marx en Engels hoe de Europese samenlevingen onderhevig waren aan fundamentele veranderingen. Met het doordringen van de kapitalistische productiewijze was niet langer het bezit van grond bepalend voor de maatschappelijke verhoudingen, maar het bezit van kapitaal. In de plaats van de feodale samenleving kwamen de bezitters van de productiefactor kapitaal, de kapitalisten, te staan tegenover degenen die alleen hun arbeid bezaten, de arbeiders. De klassenstrijd zou dan onvermijdelijk uitmonden in een sociale revolutie. Twee elementen zijn voor een goed begrip van de leer van Marx van essentieel belang;

- De arbeidswaardeleer, waarin de waarde van het product bepaald wordt door de hoeveelheid arbeid die eraan besteed is. In een kapitalistische samenleving is het loon nooit hoger dan hetgeen een arbeider nodig heeft om zijn eigen arbeidskracht te reproduceren. Het verschil is de meerwaarde die de kapitalistische ondernemer zich in de vorm van winst toeigent. Een deel van de winst moet geherinvesteerd worden om de concurrentiepositie te verbeteren. Dit heeft twee gevolgen: (1) Steeds minder ondernemers kunnen de concurrentie volhouden. Er vindt dus een concentratie van bedrijven plaats. (2) De winsten van de ondernemers komen door de steeds hogere investeringskosten onder druk te staan waardoor de ondernemers proberen de arbeiders nog meer uit te buiten (*verelendung*).
- Het ontstaan van klassenbewustzijn. Belangrijk is hierbij het onderscheid tussen toestands- en bewustzijnsklasse. Een toestandsklasse definieerde hij in termen van bezitsverhoudingen (al dan niet bezitten van productiemiddelen. Voor het ontstaan van een bewustzijnsklasse was meer nodig, namelijk klassenbewustzijn. Mensen dienen zich ervan bewust te worden dat ze tot een bepaalde klasse behoorden en dienden de belangen van deze klasse na te streven (dit zagen Marx en Engels als een onafwendbare en onomkeerbare ontwikkeling) door zich te organiseren in socialistische partijen en vakbonden.

Vanuit deze ideologie hebben marxistische historici zich vooral gericht op de geschiedenis van de arbeidersbeweging, de organisatie van arbeiders in vakbonden en socialistische partijen.

Ruim 150 jaar na de publicatie van het manifest is gebleken dat de visie van Marx en Engels op de ontwikkeling van de kapitalistische samenleving niet langer houdbaar is.

- Arbeiders kregen het steeds beter en er beleven andere sociale groepen naast de arbeidersklasse en de kapitalisten bestaan
- De relatieve omvang van de arbeidersklasse werd in de 20^e eeuw door de groei van de dienstensector steeds kleiner
- De vakbewegingen en sociaal-democratische partijen richtten zich niet bepaald op de omverwerping van de maatschappelijke orde
- De levensstijl van de arbeider is verburgerlijkt

De Duitse socioloog Max Weber stelde dat groepsvorming ook op andere kenmerken dan het al dan niet bezitten van productiemiddelen kan plaatsvinden, zoals religieuze en etnische verschillen, verschillen in sociale status en politieke invloed. Ten slotte had Weber meer oog voor het proces van groepsvorming. Voorbeelden hiervan zijn de verschillen in welvaart, de mate van sociale mobiliteit, communicatiemogelijkheden, taal, levensstijl etc. In het algemeen kan worden gesteld dat naarmate een groep homogener is en er minder sociale mobiliteit optreedt, er eerder groepsvorming optreedt.

§ 10.6 De consolidatie van de macht van de adel

De industrialisatie, de aantasting van de traditionele economische machtsverdeling en de groeiende politieke invloed van de burgerij moesten wel gevolgen hebben voor de positie van de aristocratie. De agrarische sector, de economische machtsbasis van de adel, verloor relatief snel aan belang in vergelijking met andere sectoren. De steeds groeiende invloed van de burgerij op de politiek en de machtiger wordende parlementen betekende eveneens een relatieve achteruitgang van de macht van de adel.

De adel wist zijn positie toch uitstekend te handhaven en veelal steeg het inkomen.

- De economische basis bleef solide. Overal groeide de bevolking, hetgeen een toenemende vraag naar en hoge prijzen voor de agrarische producten betekende
- De vraag naar grond en dus de prijzen ervan stegen

De adel was traditioneel sterk vertegenwoordigd in parlementen, het leger en de diplomatie. Het morele gezag die de adel had was aanzienlijk en hadden eens vooraanstaande positie in de kiesdistricten. Omdat maar een klein deel van de bevolking kiesrecht had, was deze groep gemakkelijk te controleren en onder druk te zetten

In Engeland was het kiessysteem nog niet hervormd (zaak van de rotten boroughs) en de industriegebieden waren sterk ondervertegenwoordigd. In 1865 was nog $\frac{3}{4}$ van de parlementzetels in het Lagerhuis in handen van vertegenwoordigers van de lage adel.

In 1846 had een nieuw machtsblok van de ondernemers met de intrekking van de Corn Laws een duidelijke politieke overwinning behaald. In de jaren 80 van de 19^e eeuw werden de leden van raden en instellingen die een grote invloed hadden op het lokale bestuur vervangen door gekozen vertegenwoordigers. Dit tastte de macht van de adel aan. Het belang van goed georganiseerde politieke partijen werd steeds groter.

Ook economisch kreeg de adel het aan het einde van de 19^e eeuw steeds moeilijker door het afnemend belang van de landbouw en de afname van het aantal zetels in handen van de adel in het Lagerhuis. Veel leden van de adel waren gedwongen hun activiteiten te verleggen naar industrie, handel en bankwezen. Een steeds groter wordende groep burgers werd ook in de adelstand verheven omdat na 1880 grootgrondbezit niet langer een eis was. De Engelse adel behield desondanks na 1880 zijn zeer grote prestige en monopoliseerde een groot aantal functies in de diplomatie, leger en ambtenarij.

In Frankrijk was de adel na de Revolutie veelal grond kwijtgeraakt en aan de semi-feodale verhoudingen op het Franse platteland was radicaal een einde gemaakt. Na de restauratie van 1815 hadden veel edelen grote moeite met hun machtspositie terug te krijgen. Door het verlies aan land en kapitaal zagen velen zich genoodzaakt een ambtelijke functie te aanvaarden. Na de Revolutie van 1830 werd de politieke macht van de adel sterkt ingeperkt en werd Frankrijk beheerst door de burgerij.

In Duitsland was de invloed van de Franse Revolutie en de daaropvolgende bezetting ook aanzienlijk. Ook hier werden de herendiensten en andere adellijke privileges afgeschaft. Het meest ingrijpend waren de veranderingen in Pruisen. Hier kregen de boeren met de *Agrarreform* van 1807 hun vrijheid. Wel moesten de boeren hun grootgrondbezitters schadeloos stellen. Voor veel Junkers waren de veranderingen problematisch en moesten hun land verkopen. De nieuwe, meer liberaal ingestelde grootgrondbezitters beheerden hun land beter en zorgde voor een modernisering van de Duitse samenleving, maar binnen een sociale structuur waarin een conservatieve aristocratie politiek en maatschappelijk nog toonaangevend was.

In Nederland speelde de aristocratie, ondanks pogingen van Willem I om deze nieuw leven in te blazen, al in de vroegmoderne periode geen rol van betekenis. De grondwetswijzigingen van 1848 maakte een einde aan de illusies die sommige koesterden over een door de adelen de Oranjes geregeerd Nederland. De invloed van de adel bleef beperkt tot het lokale niveau en de diplomatie.

§ 10.7 De burgerij als spil van de samenleving

De groep die het meeste van de Franse en Industriële Revolutie profiteerde was de burgerij.

- Ondernemers en kooplieden zagen hun winsten stijgen door de groei van de industrie en handel
- Door de uitbouw van de overheidsinstellingen waren er meer academisch geschoolde ambtenaren nodig
- Ook het aantal beoefenaren van de vrije beroepen (artsen, advocaten, notarissen etc.) nam toe.

Er bestond een zekere continuïteit tussen de 18^e en de daaruit voortkomende 19^e eeuwse burgerij. Het juridisch verschil tussen stedelingen en niet-stedelingen verloor betekenis tijdens de constitutionele hervormingen volgend op de Franse Revolutie. De burgerij aangevuld met van het platteland afkomstige ondernemers, kooplieden en vrije beroepsbeoefenaars terwijl de kloof tussen de onder en bovenlaag verder toenam. De burgerij ontwikkelde zich gedurende de eerste decennia van de 19^e eeuw van een juridisch gedefinieerde groep poorters die stadsrechten bezaten tot een heterogene sociale groep bestaande uit kooplieden, industriëlen, middenstanders en ambachtsbazen, leraren en onderwijzers, hoge en lage ambtenaren en vrije beroepsbeoefenaars.

Economisch gezien was de burgerij verre van een eenheid. In termen van welvaart, risicobereidheid en economisch belang waren de verschillen levensgroot. Dat historici de burgerij toch vaak als een sociale groep beschouwen komt omdat de 19^e eeuwse burgers bepaalde normen en waarden en een bepaalde levenswijze met elkaar deelden. Vooruitstrevende groepen van de burgerij propageerde een beschavingsideaal dat zich kenmerkt door huiselijkheid, familiezin, spaarzaamheid, vrijheidszin in combinatie met zelfbeheersing, persoonlijke verantwoordelijkheid, openheid en bewieroking van gelijke kansen.

Waarden als vrijheid, gelijke kansen en zelfbeheersing impliceerde ook andere omgangsvormen en andere sociale organisatievormen. Het streven naar gelijke rechten en gelijke kansen vond zijn meest concrete uitdrukking in de roep om een constitutionele rechtstaat met gelijke burgerrechten (voor de volwassen man). De staatsburger was geboren. Zij hadden het recht en de morele verplichting om te participeren in het publieke debat en mede vorm te geven aan de politiek. Aan het einde van de 18^e eeuw waren er talloze verenigingen en genootschappen opgericht, die de meest duidelijke uitingsvormen hiervan waren.

Mede door het verenigingsleven kregen burgerlijke waarden een pretentie van algemene geldigheid. Burgerlijke normen en waarden werden gepropageerd als wenselijk en nastrevenswaardig en de burgerlijke levensstijl had ook een grote aantrekkingskracht. De

eenheid van de burgerij was zeer fragiel en werd versterkt door de grote mate van individualiteit van de 19^e eeuwse burger.

Het liberalisme geldt als een bij uitstek burgerlijke politieke ideologie. De grote mate van economische heterogeniteit van de burgerij zorgde voor zeer uiteenlopende belangen en verschillende politieke oriëntaties. Burgerlijke groepen die zich bedreigd voelden steunden de conservatieve partijen. Toen de arbeidersbeweging na 1880 een factor van betekenis werd, viel de liberale beweging uiteen in conservatieve en progressieve stromingen. Het liberalisme was de dominante stroming, zeker in het stadium waarin een constitutionele parlementaire democratie was bereikt in combinatie met een beperkt (census)kiesrecht. Deze ontwikkeling verliep echter zeer verschillend in de behandelde landen.

In Duitsland zette de burgerij zich sedert de 18^e eeuw af tegen de toen nog dominante adel en het *ancien regime*. Dit kwam vak tot uiting in nationalistische stromingen, zoals bleek tijdens de revolutie van 1848 toen het parlement in Frankfurt liberale hervormingen probeerde door te voeren. Na de Duitse eenwording in 1871 kreeg Pruisen een onevenredig grote invloed op het staatsbestel. Door het knap bespelen van nationalistische gevoelens door kanselier Bismarck, zou een werkelijke democratisering van de Duitse samenleving tot aan de 1^e wereldoorlog niet plaatsvinden.

In Frankrijk was er na de periode van Napoleons een almagaan ontstaan tussen de bovenlaag van de burgerij, de in ere herstelde adellijke families en door Napoleon in de adel verheven personen. Deze groep vormde na het herstel van monarchie de politieke bovenlaag. Napoleon III wist door het bespelen van populistische sentimenten een verdere democratisering te voorkomen. Na de vestiging van de Derde Republiek de machtspositie van de liberale burgerij bijzonder sterk. De grondwet van 1875 garandeerde hun een politiek overwicht dat nog niet bedreigd werd door een sterke socialistische beweging.

Net als in Duitsland bestonden er verschillen tussen dynastieën van grote ondernemers, hoge ambtenaren en beoefenaren van vrije beroepen. Een belangrijke kloof bestond er op politiek vlak tussen enerzijds burgers die veel belang hechten aan de scheiding tussen kerk en staat en het strikt neutrale karakter van de Franse staat, en anderzijds de vaak conservatieve katholieke burgers die vonden dat de staat de belangen van de katholieke Kerk moest bevorderen.

In Engeland was er veel minder sprake van een duidelijke machtstegenstelling tussen adel en burgerij. Dit verklaart ten dele ook dat de Engelse samenleving in de 19^e eeuw een geleidelijke ontwikkeling naar een parlementaire democratie doormaakte. De afschaffing van de *Corn Laws* in 1846 en de keuze voor vrijhandel zijn hiervan de duidelijkste voorbeelden.

In Nederland was de adel niet alleen van een beperkte omvang, maar had ook beperkte politieke invloed. De burgerlijke groepen waren relatief groot en hadden nauwelijks iets te duchten van de arbeidersbeweging. In de periode na 1780 buitelden elkaar bestrijdende facties van regentenfamilies, naar democratie strevende burgers, Oranjegezinden en patriotten over elkaar heen. Onder de autocratische koning Willem I had de burgerij veel minder in de melk te brokken. Onder Willem II werd de roep om herzieningen van de grondwet sterker. De liberale burgerij wist van de onrustige internationale constellatie in 1848 gebruik te maken om Thorbecke opdracht te laten krijgen om een nieuwe grondwet te ontwerpen. De nieuwe grondwet zou de bekrachtiging vormen van de dominante positie van de liberale burgerij. Door de invoering van een parlementaire democratie in combinatie met censuskiesrecht waren de liberalen lange tijd sterk in het parlement vertegenwoordigd.

§ 10.8 De kleine burgerij: winnaars en verliezers

Veel winkeliers en ambachtsbazen profiteerden van de economische groei die volgde op de Industriële Revolutie.

Het publiek werd koopkrachtiger en ambachtslieden waren actief in sectoren waar industrialisatie en mechanisatie nog niet of nauwelijks aan de orde waren. Zelfs in sectoren waar mechanisering wel doordrong, konden ambachtslieden dankzij hun lage kapitaalkosten, vaardigheden en flexibiliteit vaak goed inspelen op de nieuwe tijden. Men ging zich richten op de toelevering aan grotere bedrijven, goederen van betere kwaliteit of op *niche* markten.

De kleine burgerij was in sociaal-economisch opzicht een heterogene groep. Apothekers, boekverkopers, goud- en zilversmeden, banketbakkers, kortom degenen die relatief veel vakkennis en geld in hun bedrijf hadden geïnvesteerd, en daarnaast onderwijzers en lagere ambtenaren, hadden het doorgaans veel beter dan marginale kruideniertjes, groente- en fruitverkopers, marskramers en tappers die met veel inzet, maar met weinig kapitaal en vakkennis probeerden staande te houden. Bij bezitters van deze marginale bedrijfjes was er veel op- en neerwaartse mobiliteit. Naast een harde kern van relatief welvarende middenstanders die vaak meerdere generaties in dezelfde zaak werkzaam waren, er een groep van kleine, ploeterende middenstanders bestond.

Naast alle sociaal-economische verschillen hadden rijke en arme winkeliers en ambachtslieden veel gemeen. Familie en gezin waren vaak van essentiële betekenis voor de bedrijfsvoering. In deze periode was de bruidschat van de vrouw vaak een uiterst welkome aanvulling op het startkapitaal. Hoewel de middenstanders zich met hun sociale aspiraties richtten op de welgestelde burgerij van ondernemers en academici, was het burgerlijke gezinsideaal voor het overgrote deel onbereikbaar.

De kleine burgerij was vaak sterk in de lokale samenleving geworteld. Cafés en bakkerijen speelden een belangrijke rol in het buurtleven. Winkeliers en ambachtslieden bezaten relatief vaak onroerend goed in de stad en waren politiek actief op lokaal niveau. In de loop van de 19e eeuw begonnen de winkeliers en ambachtslieden zich steeds vaker aaneen te sluiten. Middenstanders pleitten enerzijds voor het terugdringen van overheidsbemoeienis in de zin dat de belastingen afgeschaft moesten worden, anderzijds juichten zij de overheidsbemoeienis toe als het ging om bescherming tegen het grootwinkelbedrijf en inkoopverenigingen van arbeiders, de zogenaamde coöperaties.

Winkeliers en ambachtslieden begonnen zichzelf steeds meer als de groep van het midden te zien, die zich onderscheidde van de arbeiders en de burgerlijke en adellijke elite. Doordat de sociaal-economische positie van de kleine burgerij en daarmee de mogelijkheden op sociale stijging in het gedrang kwam door 'oneerlijke concurrentie' van het grootwinkelbedrijf en coöperaties, zou de sociale mobiliteit en daarmee ook de maatschappelijke orde ernstig gevaar lopen.

§ 10.9 Het onzekere bestaan van de arbeidersklasse

In de ogen van veel burgers waren de arbeiders een armoedige, ruwe en redeloze massa waarvan elke moment een bloedig oproer was te verwachten. De werkelijkheid was anders. Van een homogene arbeidersklasse was geen sprake. Naast fabrieksarbeid bleven allerlei vormen van arbeid in kleinschalige bedrijven met traditionele productiewijzen bestaan. De omstandigheden van sommige arbeiders veranderden fundamenteel door de industrialisatie, voor anderen maar weinig. Maar de vele veranderingen op sociaal, economisch en cultureel terrein gingen maar aan weinig arbeiders voorbij. De 19^e eeuw is te beschouwen als een overgangsfase waarin de preindustriële arbeidsverhoudingen plaats moest maken voor nieuwe, op het industrieel kapitalisme gebaseerde relaties.

Het onderscheid tussen de diverse groepen arbeiders werd door de betrokkenen scherp gevoeld. Heel belangrijk was het verschil tussen geschoolde arbeiders en vast huishoudelijk personeel en anderzijds half- en ongeschoolde losse arbeiders en arbeidsters anderzijds. Het begrip dubbele of gesegmenteerde arbeidsmarkt is verhelderend als het gaat om dit onderscheid.

De kern van de arbeidsmarkt bestond uit degenen die geregeld werk hadden, veelal het geschoolde segment: Knechten in het meubelmakervak, smederijen, de machinebouw, diamantslijperijen en drukkerijen. Ook de vaste werklieden in de bouw en geschoolde arbeiders in de textielindustrie, scheepsbouw en kleermakerijen behoorden tot deze groep. In het Engels worden zij de *labour aristocracy* genoemd. Hoewel de gilden waren afgeschaft ontstonden juist bij deze groepen in de 19^e eeuw zelfhulporganisaties, ook wel arbeidersonderlinges genoemd,

gericht op bijstand in nood door het vormen van fondsen, zoals ziekenfondsen of begrafenisfondsen. Sociale mobiliteit was zeldzaam, maar niet afwezig. Tot deze toplaag van de arbeiders behoorde ook de vaste, veelal inwonende, knechts en meiden bij de grote boeren, en het grote aantal vrouwen dat in de stad als inwonende dienstbode aan de kost kwam. Hun verdiensten waren niet hoog, maar ze hadden wel kost en inwoning.

Het tweede segment op de arbeidsmarkt bestond uit het grote leger aan half- en ongeschoolde fabrieksarbeiders en -arbeidsters, die afgedankt werden als de conjunctuur omsloeg. Hiertoe behoorden de losse arbeiders in het boerenwerk en in de bouw, die per karwei werden aangenomen, de mannen en vrouwen in de huisindustrie, de sjouwers in de havens en de grondwerkers. Omdat ze geen vast werk hadden pakten ze van alles aan om aan de kost te komen. Gezinsarbeid van bij deze groep absoluut noodzakelijk. De vrouwen werkten net als de mannen in de fabrieken, mijnen, op het land en in de turfgraverij. Verder kwamen ze bij de burgerij als werkster, werkte ze in wasserijen en strijkinrichtingen, of als naaister thuis of in een atelier. Zodra ze ook maar iets konden verdienen werden ook kinderen ingezet.

Proletariaat bestond ook al voor de industrialisatie. Het fabrieksproletariaat was een nieuwe groep, maar behalve in Groot-Brittannië bleef de omvang van deze groep uiterst klein tot het einde van de 19^e eeuw. De eerste fabrieksarbeiders kwamen van het platteland waar ze zelf de tijdsindeling konden bepalen. De ondernemers probeerden deze mensen discipline bij te brengen omdat ze hun machines zo efficiënt mogelijk wilden inzetten. In de betekende dit extreem lange werkdagen, 12 of 13 uur was in het begin van de 19^e eeuw heel gewoon. Het beruchte vieren van *Saint Monday* bleef een doorn in het oog van de ondernemers.

In de preindustriële tijd produceerde het hele arbeiders- of ambachtsgezin gezamenlijk en verdiende hiermee een gezinsinkomen. In Engeland wordt dit een family economy genoemd. Door de industrialisatie zou deze gezinseconomie vervangen door een family consumer economy: een gezinseconomie waarbij een kostwinnaar het geld inbrengt en de echtgenote de huishoudelijke arbeid verricht. Het gezin is een consumptie-eenheid geworden en trekt zich terug in de privé-sfeer.

Een verfijning van deze theorie onderscheidt nog een tussenfase, de family wage economy, waarin alle gezinsleden bijdragen aan het gezinsinkomen, maar dat inkomen wordt op verschillende plaatsen verdiend.

Deze driedeling is te schematisch omdat:

- Er ook in de preindustriële tijd lang niet altijd sprake was van gezinsarbeid, een family economy. Weliswaar werd met het hele gezin samengewerkt om het gezinsinkomen te verdienen, maar veel vrouwen en kinderen werkten ook buiten het gezin.

- Gezinsarbeid verdween niet met de komst van de fabrieken. Doordat in de 19^e eeuw fabrieksarbeid, huisindustrie en ambachtelijke productievormen naast elkaar bestonden, waren er voor de gezinsleden verschillende opties om aan de kost te komen, en zijn de overgangen tussen de *family economy* en *family wage economy* eerder vloeiend dan abrupt.

Het gezin als consumptie-eenheid was slechts weggelegd voor de welgestelde burgerij. Het burgerlijke ideaal van de man als kostwinnaar en de vrouw die het huishouden voor haar rekening neemt, drong maar langzaam door onder de arbeiders en was bij de lage loonstandaard ook niet te verwezenlijken.

De industrialisatie manifesteerde zich in sommige bedrijfstakken, zoals de textiel, in een snelle mechanisering. Deze had tot gevolg dat de geschoolde handwerkslieden al snel op de arbeidsmarkt verdrongen werden door ongeschoolde arbeiders, tegen een lager loon.

Ook bij het ambacht werd geschoolde arbeid verdrongen door hafgeschoolde, jongere werknemers, als gevolg door de toegenomen concurrentie op de markt en de noodzaak om goedkoper te produceren. Door de toenemende verwevenheid van de markten werd de invloed van de conjunctuur merkbaar en kregen arbeidsknechts regelmatig te periodiek te maken met werkeloosheid. De vervanging van de arbeid had ook te maken met de verzakelijking van de arbeidsrelaties. De patriarchale relaties raakten uit de tijd. Diezelfde geest spreekt uit de terugloop van het inwonende personeel. Het werd steeds minder gebruikelijk om naast een baan ook kost en inwoning te bieden.

De vaste kern op de arbeidsmarkt, de *labour aristocracy*, zag door de industrialisatie zijn relatief gunstige positie op de arbeidsmarkt bedreigd. Zij vormden de eerste groepen die in verzet kwamen. De arbeidsonderlinges en zelfhulpgroepen kregen concurrentie van al dan niet militante vakverenigingen die materiele belangen, zoals loonsverhoging en pensioenopbouw, nastreefden. Zij waren vaak initiatiefnemers van woningbouwverenigingen en inkoopcoöperaties.

Tot aan het eind van de 19^e eeuw was het leven van allerlei groepen binnen de arbeidersklasse omgeven door veel zekerheden. De dood van een kostwinnaar, ziekte, invaliditeit of werkeloosheid waren met regelmaat terugkerende rampen die de bestaanszekerheid van grote aantallen arbeiders bedreigden. De liberale ideologie preekte eigen verantwoordelijkheid en gelijke kansen voor iedereen. Armoede van volwassenen was in deze visie het gevolg van luiheid en gebrek aan inzet en was het geven van armenondersteuning aan deze groepen uit den boze. Pas aan het eind van de 19^e eeuw raakten progressief-liberale groepen ervan overtuigd dat gebrek aan opleidingsmogelijkheden, in combinatie met terugkerende conjuncturele en seizoenswerkeloosheid oorzaken van armoede konden zijn.

De armenzorg was karig en vormde een van de overlevingsstrategieën van de armen. De andere waren migratie en trekarbeid. Verder werd in de eigen buurt op de pof gekocht bij de winkeliers en werden spullen naar de lommerd gebracht of nam men kostgangers in huis. Een van de belangrijkste overlevingsstrategieën was echter het beroep doen op de netwerken van familie, vrienden en bureu. Wie hulp ontving was verplicht om zelf ook hulp te bieden als anderen in nood kwamen.

De netwerken gaven ook gestalte aan het fijne onderscheid dat tussen verschillende lagen binnen de arbeidersklasse bestond. Een belangrijk verschil werd of de vrouw van een arbeider wel of niet buiten de deur moest werken. De overlevingsstrategieën en netwerken hielpen de arbeidersklasse om te overleven, maar dit hield niet in dat de armoedige omstandigheden lijdzaam geaccepteerd werden. Het verzet, middels de arbeidsbeweging, heeft zijn wortels in de 19^e eeuw. Deze beweging kon het karakter hebben van een vlucht naar het verleden of naar voren en stelde een sociale revolutie voor.

Soms zagen revolutionair getinte groeperingen de vakbeweging als de basis van de maatschappelijke organisatie (syndicalisten) en combineerden dat al dan niet met het afwijzen van elke vorm van centrale macht (anarchisten). Daadwerkelijk effectieve arbeidsorganisaties zouden pas na 1880 tot stand komen, evenals verenigingen gericht op ontspanning.

Hoofdstuk 11 De hoogtijdagen van de klassenmaatschappij

§ 11.1 Inleiding

De lange 20ste eeuw, de periode van 1880 tot 2000, was een periode van ongekennde sociale veranderingen. Op allerlei gebieden verdwenen formele verschillen tussen mensen. Al deze scheidlijnen werden minder belangrijk; talloze voorrechten verdwenen. De oude voorrechten werden zelden zonder slag of stoot opgegeven. Een van de belangrijkste sociale omwentelingen was de opkomst van de arbeidersklasse. In de periode tussen 1880 en 1940 vond de overgang van een standen- naar een klassenmaatschappij plaats. De opkomst van de arbeidersklasse staat in de behandeling van deze periode centraal. Door de sterke opkomst van de arbeidersklasse werd de maatschappij door politici, wetenschappers en gewone burgers meer ervaren als een klassenmaatschappij. Ook andere sociale groepen, zoals de middenstanders gingen zichzelf in deze periode als een klasse beschouwen. Terwijl de verdeling in sociale klassen kenmerkend was voor de maatschappij in de 20ste eeuw, kan men haar ook zien als steeds meer beheerst door commerciële modes, of in de ban van tegenstellingen tussen de seksen, tussen geloven of tussen naties. In werkelijkheid hebben natuurlijk de meeste mensen op al deze terreinen een identiteit. In de 2^e helft van de 20ste eeuw zou blijken dat de klassenmaatschappij minder blijvend was dan velen gedacht hadden. Door de sterk toenemende en meer gespreide welvaart verminderde na 1950 de mate waarin mensen zich in de eerste plaats identificeerden met sociale klassen sterk. Ook de egaliserende werking van de verzorgingsstaat droeg hieraan bij.

De gevolgen van de Industriële Revolutie beheersten de sociale geschiedenis van de 20ste eeuw in alle vier de landen. Steeds meer productie vond in fabrieken plaats en steeds groter deel van de bevolking werkte in de fabrieken en steeds minder in de landbouw.

De verwachting was dat de landen op het continent Engeland zouden volgen. De industrie zou groeien en daarmee ook het aantal arbeiders en hun positie werd een belangrijk discussiepunt. Of, wanneer en hoe de arbeiders een stem moesten krijgen in de politiek, en wat zij vervolgens met die stem zouden doen, werd een belangrijk strijdpunt.

§ 11.2 Het voorbeeld: de Engelse arbeidersklasse

Omstreeks 1880 genoten geschoolde arbeiders in Engeland nog doorgaans veel zeggenschap over hun werk. Zij waren zelf verantwoordelijk voor de aanpak en het tempo van het werk. Vakbonden van deze geschoolde arbeiders werden rond 1880 door de werkgevers wel geaccepteerd. Toen tegen het eind van de jaren 1880 ook ongeschoolde arbeiders zich in vakbonden begonnen te organiseren - in 1889 staakten bijvoorbeeld de Londense havenarbeiders - verzetten de werkgevers zich tegen dit *New Unionism*. Ook om technische redenen wilden zij

dat het productieproces gestuurd zou worden door het management en minder door de arbeiders. Er viel heel wat uit te vechten tussen kapitaal en arbeid en de jaren 1890.

Een goed voorbeeld is de *Taff Vale-zaak*. In 1901 won de Taff Vale spoorwegonderneming een proces tegen de vakbond van de arbeiders. De arbeiders hadden gestaakt en de spoorwegmaatschappij stelde de vakbond aansprakelijk voor de geleden schade. De rechtbank stelde de spoorwegmaatschappij in het gelijk. De vakbonden beschouwden deze uitspraak als een aanslag op hun bestaan. De Britse vakbonden waren niet zeer bij de politiek betrokken maar vonden gewoonlijk bij de liberale partij wel enig gehoor. Toen in 1906 een liberale regering het voor het zeggen kreeg, werd bij wet bepaald dat vakbonden niet langer aansprakelijk voor de schade die bedrijven tijdens een staking ondervonden. De arbeidsonrust en de ernst van de problemen noopten de overheid steeds vaker tot ingrijpen en de overheid kwam met wetgeving op het gebied van bijvoorbeeld uitkeringen bij arbeidsongevallen (1897) en de werktijden van mijnwerkers (1908). Zo raakte de vakbeweging steeds meer betrokken bij het politieke proces.

Rond de eeuwwisseling groeide de twijfel aan het vermogen van de liberalen om wetgeving door te voeren die de vakbonden zouden steunen. In 1900 werd een *Labour Representation Committee* opgericht, dat na de eerste verkiezingssucces in 1906 werd omgezet in de *Labour Party*.

Na 1880 werd *klasse* steeds belangrijker, hetgeen bleek uit het succes van de Labour Party. In 1922 was de Labour Party al belangrijker dan de liberale partij. Landelijk betekende dat niet meer dan dat men de oppositie leidde. Labour was voor 1940 twee keer in de staat een regering te vormen. Op lokaal niveau was Labour echter wel invloedrijk. De groei van Labour tot een van de twee grote partijen viel samen met de groei van de Britse vakbeweging.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de positie van de vakbeweging sterker, omdat de staat ingreep in het bedrijfsleven om de productie op gang te houden. Tegen en kort na het einde van de oorlog was de vakbeweging opnieuw sterk, doordat de arbeiders zowel in Groot-Brittannië als elders (Rusland) hun eisen met kracht stelden. De lonen gingen omhoog, een achturedag werd ingevoerd waar dat nog niet het geval was, opnieuw niet alleen in Engeland, maar overal in Europa.

Na de oorlog verminderde de overheid haar invloed op het bedrijfsleven zo snel mogelijk. De lonen daalden weer iets. Een grote loonsverlaging van mijnwerkers leidde in mei 1926 tot een algemene staking, die het land negen dagen lam legde. De vakcentrale TUC moest de staking echter opgeven toen bleek dat de regering zich beter had voorbereid dan de vakbonden. Leden van de middenklassen hielpen als vrijwilligers de politie te versterken en de distributie op gang te houden om de staking te breken.

§ 11.3 Frankrijk: samenwerking socialisten en communisten

In Frankrijk was al lang voor 1880 de arbeidersklasse een politiek feit. De ontwikkeling van het grootbedrijf was er echter minder vergevorderd dan in Engeland en zelfs de grote bedrijven kenden vaak nog een traditie van paternalisme. Aan het eind van de 19^e eeuw kwam die situatie echter steeds minder voor en de term patroon kreeg steeds meer een negatieve lading. Veel van de kleine patriarchale bedrijfjes werden weggevaagd door de economische crisis van de jaren 1880.

Na 1900 groeide de Franse economie snel, maar de nieuwe arbeidsplaatsen ontstonden vaak in de grote metaalbedrijven, zoals de autofabrieken van Renault. De arbeiders identificeerden zich vaker met zo'n bedrijf en minder vaak met een ambacht. Bijzonder aan de Franse situatie was ook de trage bevolkingsgroei. Die leidde ertoe dat de grote Franse werkgevers al voor de eerste wereldoorlog arbeiders rekruteerden onder arbeiders en immigranten.

Ook in Frankrijk uitten arbeiders hun klassenbewustzijn en rond 1880 waren er zo'n 100 stakingen per dag. Het aantal leden van vakbonden was er echter veel minder hoog dan in Engeland of Duitsland. Ook de politieke oriëntatie van deze beweging was anders; de Franse arbeidersbeweging was meer gericht op directe acties tijdens stakingen en minder op de langzame opbouw van een bureaucratische organisatie dan in de andere drie landen.

In Frankrijk was, net als in de andere landen, de arbeidersbeweging in de jaren 1910 en vroege jaren 1920 zeer actief. Evenals elders splitste de arbeidersbeweging na de Russische Revolutie in een communistisch en een sociaal-democratisch deel. Wilde de arbeidersbeweging een politieke vuist maken dan moesten beide samenwerken. In 1946 brachten de kiezers een volksfront van socialisten, communisten en radicalen aan de macht, in een sfeer van stakingen en bedrijfsbezettingen. De arbeidersregering bezorgde de arbeiders een betaalde vakantie en een 40 uryge werkweek. De arbeidersbeweging leed echter een gevoelige nederlaag toen de belangrijkste Franse vakcentrale in 1938 probeerde de politiek van de rechtse regering Daladier te veranderen.

§ 11.4 Duitsland: goed georganiseerde centrale vakbonden

In Duitsland werd de industrialisatie gekenmerkt door de opkomst van grote bedrijven in het noorden en westen. Ten oosten van de Elbe en in het zuiden bleven belangrijke landbouwgebieden bestaan, waar de sociale verhoudingen niet veel veranderden. De Junkers en

de zware industrie hadden een flinke vinger in de pap in Berlijn, waar kanselier Bismarck autoritair leiding gaf.

De *sozialistengesetz* (Socialistenwet) van 1878 verbood alle socialistische organisaties, bladen en activiteiten. Om de arbeiders aan de staat te binden, liet Bismarck vergaande sociale wetgeving aannemen. De toegang tot deze sociale voorzieningen was echter beperkt en de uitkeringen waren dit ook. Bij de verkiezingen in 1890 bleken de socialisten, die wel geen officiële partij mochten vormen, maar toch herkenbaar aan de politiek meededen, 20% van de stemmen te trekken en werden ze de grootste partij. Het socialistenverbod had gefaald, en werd later dat jaar ingetrokken. Nu kon de SPD ook officieel opgericht worden.

Al voor 1890, maar zeker daarna, groeiden de socialistische vakbonden en de SPD tot de grootste organisaties onder de Duitse arbeiders. De vakbonden ontwikkelden zich tot grote gecentraliseerde en bureaucratische organisaties die zich richtten op geduldige verbetering van de lonen en andere arbeidsvoorwaarden. Zo richtte zij zich via de staat op beschermende wetgeving en verbetering van het stelsel van sociale zekerheid. In theorie omarmde de SPD in 1891 de marxistische kijk op de wereld en de politiek. Volgens de theorie zou het socialisme ooit verwezenlijkt worden door de sociaal-economische ontwikkelingen en tot die tijd moest de partij zich organiseren en goed haalbare eisen stellen. Ondanks de groei van de sociaal-democratische beweging werd deze door de conservatieve Duitse staat als interne vijand behandeld worden. De sociaal-democraten reageerden op de uitsluiting met de organisatie van een eigen kamp, met eigen voorzieningen en een eigen subcultuur. Onder deze omstandigheden was er een revolutie nodig voordat de Duitse socialisten regeringsverantwoordelijkheid konden dragen. Die revolutie kwam er in de herfst van 1818 met het Duitse verlies in de eerste wereldoorlog.

Onrust in het leger en een massale stakingsbeweging leidden tot het aftreden van de Duitse keizer. Het keizerrijk werd vervangen door de Republiek van Weimar (1918-1933). Daarbij had de SPD een leidende rol. De socialistische partijen hadden altijd een politiek van internationale solidariteit voorgestaan. Het kapitaal was de internationale vijand, en arbeiders waren internationaal elkaars bondgenoten. De socialisten kenden als eerste politieke stroming een duidelijk zichtbare internationale organisatie. Als een internationale oorlog zou uitbreken, dan zouden arbeiders die door een algemene staking onmogelijk maken! De Duitse socialisten hadden net als hun partijgenoten in andere landen, bij het uitbereken van de eerste wereldoorlog de kant van hun natie gekozen. Desondanks waren de socialisten overal verdacht in de ogen van de nationalist, en in Duitsland was het nationalisme na de verloren oorlog sterk. Bovendien voelden veel ambachtslieden en middenstanders zich bedreigd door de modernisering en de opkomst van de arbeidersbeweging. Onder katholieke arbeiders, boeren of kleine

middenstanders was de SPD nooit doorgebroken. Na de Russische Revolutie had de linkervleugel van de SPD zich ontwikkeld tot de communistische partij. De onderlinge tegenstellingen met de SPD waren zo sterk, dat samenwerking uitgesloten was.

Aan de ene kant had de Duitse arbeidersklasse dus een organisatorische kracht opgebouwd, die internationaal als voorbeeld gold. Maar aan de andere kant waren de arbeiders verdeeld over een katholieke, communistische en socialistische kamp. De socialisten wisten na de oorlog zowel politieke als sociale hervormingen, zoals de 8 uren werkdag, door te voeren. De kracht van het georganiseerde proletariaat frustreerde echter de sociale lagen net boven hen die zich in hun status bedreigd voelden. Zij werden een van de groepen waarop de extreem rechtse nationaal-socialisten steunden. Tijdens de crisis van de jaren 30, konden de nazi's onder Hitler de macht grijpen.

§ 11.5 Nederland: een verzuilde arbeidersbeweging

In Nederland ontstonden zich een socialistische, katholieke en protestantse arbeiderssubcultuur. We noemen dit verschijnsel verzuiling. In Nederland ontwikkelde zich pas laat een moderne industrieproletariaat omdat de moderne industrie er pas laat opkwam en ontwikkelde zich in samenhang met een moderniserende landbouw en een sterke dienstensector. De groei van het proletariaat was daardoor relatief geleidelijk en beperkt. In Nederland werd de industrie nooit een belangrijke werkgever dan de dienstensector.

De grote steden, het zuidelijk Maastricht en de textielindustrie in Twente hadden wel proletarische centra. Ook de commerciële landbouw in de noordelijke provincies leidde tot proletarisering. In 1881 verenigde een aantal organisaties zich in de Sociaal-Democratische Bond die kon profiteren van buitenlandse modellen. De leider van de SDB, Domela Nieuwenhuis, vroeg onder meer Marx en Engels om advies. In 1894 werd de SDAP opgericht dat haar programma ontleende aan de SPD. In 1906 werd het Nederlansch Verbond van Vakverenigingen, NVV, opgericht, een sociaal-democratische vakcentrale. De beweging groeide snel in 1918 meende SDAP-leider P.J. Troelstra zelfs in Nederland een revolutie te kunnen uitroepen. Hij had zich vergist in het rustige Nederland en de regering kon vrij gemakkelijk de orde handhaven.

Bij het handhaven van de orde maakte de regering dankbaar gebruik van de diensten van de omvangrijke katholieke en protestants-christelijke arbeidersbeweging. Ongeveer tegelijk met de arbeidersbeweging ontwikkelde zich ook een beweging van orthodoxe protestanten die vaak werd gedragen door kleine middenstanders en ambachtslieden. Zij verzetten zich tegen allerlei facetten van de moderne wereld en in de eerste plaats tegen de Nederlandse Hervormde Kerk.

Zij stonden een terugkeer naar de traditionele patriarchale verhoudingen voor. Staken achten zij niet, of slechts in uiterste noodzaak toegestaan.

In katholieke kring besloten de bisschoppen dat vakbonden waren toegestaan, maar alleen in katholiek verband. In dit systeem van verzuiling, werden belangrijke maatschappelijke terreinen georganiseerd langs religieuze lijnen. Er waren twee volledige zuilen, de katholieke en de protestantse, waarin werkgeversorganisaties, vakbonden, organisaties van boeren en van middenstanders, politieke partijen, ziekenhuizen, scholen etc en omroepen omvatten. De liberalen en socialisten meenden dat religieuze uitgangspunten tot een kerkelijke sfeer beperkt moesten blijven, en volgde de verzuiling slechts schoorvoetend. Socialistische werkgeversorganisaties, ziekenhuizen of scholen kwamen niet tot stand.

Net als in andere landen wisten de arbeidersorganisaties tussen 1900 en 1920 een belangrijk deel van de arbeidersklasse te verenigen. Zij hadden in deze jaren ook zeker invloed. Het was echter maar zelden dat de verzuiling van de arbeidersbeweging de arbeiders voordeel bracht. De werkgevers waren vaak in staat om de verschillende stromingen tegen elkaar uit te spelen. Alle vakcentrales hadden in dit systeem enige politieke invloed via de politieke partij van de eigen zuil. In het geval van de confessionele vakcentrales reikte de invloed tot in de regering. Troelstra's vergissing van 1918 was een van de motieven om de SDAP lang uit de regering te houden.

§ 11.6 Migratie, op zoek naar een beter bestaan

De arbeidersklasse bestond uit verschillende groepen vertegenwoordigde de verschillende delen van de arbeidersklasse niet in gelijke mate. Zij stelden de belangen van autochtone, geschoolde en mannelijke arbeiders voorop. Vrouwen, ongeschoolden en arbeiders die van elders kwamen werden soms zelfs van de arbeidsmarkt geweerd. De industrialisatie veroorzaakte een trek van het platte land naar de fabriek. De mechanisatie van de landbouw maakte werkkracht op het land overbodig en de fabrieken slokten die op. Iedere verbetering in de arbeidsomstandigheden die de vakbonden bevochten werd bedreigd als de werkgever van elders goedkope arbeidskrachten kon importeren.

De belangrijkste migratiestroom in deze periode was uit de vier besproken landen naar de Verenigde Staten. Daarnaast was het heel gebruikelijk om verschillende soorten seizoensarbeid met elkaar te combineren. De meeste trekarbeiders migreerden maar over een korte afstand, van het platteland naar een nabije stad. In de stad kregen ze in eerste instantie de onaantrekkelijkste banen tegen de laagste lonen.

Nog veel zichtbaarder waren de trekarbeiders die van veel verder kwamen, en die een andere leefwijze, taal en cultuur, en soms ook een ander geloof meebrachten. Hierdoor zorgden de trekarbeiders voor een vermenging van de etnische en culturele verscheidenheid van Europa. Duitsland kende al voor de eerste wereldoorlog een jaarlijkse instroom van een half miljoen seizoensarbeiders uit het oosten. Tijdens en na de eerste wereldoorlog werden de internationale grenzen veel minder doorlaatbaar voor trekarbeid. De staat begon de instroom te reguleren. Hier waren verschillende redenen voor;

- In het algemeen was de staat een belangrijker rol gaan spelen
- Het besef als een natie een eenheid te vormen was door de oorlog sterk gestegen
- Het aantal sociale voorzieningen was toegenomen

Na 1918 had men een paspoort nodig om de grens over te gaan. Frankrijk had na 1918 door het al lang te lage geboortecijfer en de verliezen uit de oorlog een sterk tekort aan arbeidskrachten die men wierf uit buurlanden, maar ook Polen en Algerije. Voor al deze stromen gold dat velen zich uiteindelijk vestigden en bleven.

§ 11.7 De agrarische wereld

Ook al migreerden velen vanuit een agrarische wereld naar de stad, Europa was in 1880 toch ook nog in veel opzichten een agrarische wereld. Dit was het minst het geval in Engeland. De trek naar de stad werd veroorzaakt door toenemende werkgelegenheid in de industrie en de dienstensector in de steden, maar ook door ontwikkelingen op het platteland. De langdurige agrarische crisis van de jaren 1873-1895 verjoeg velen van het platteland. Door toepassing van mechanisatie en kunstmest werd de productiviteit van de landbouw sterk opgevoerd en kon men met minder mensen op het land toe.

Het platteland was sociaal zeker geen eenheid. In veel plattelandsgebieden hadden oude of nieuwe adellijke families een zeer overwegende machtspositie. Elders waren grote boeren in de dorpen toongevend. Hun kinderen huwden slechts onderling om de omvang van de bedrijven in stand te houden. Dat gold overigens ook voor middelgrote en kleine boeren en keuters. Dat wil niet zeggen dat de verschillen onveranderlijk waren. In Groot-Brittannië, maakten pachters bijvoorbeeld van de gedaalde grondprijzen tijdens de agrarische depressie, maar vooral in de periode 1911-1927, gebruik om hun boerderij te kopen.

Een van de middelen waarmee boeren in deze periode reageren op de veranderde tijden was het oprichten van coöperaties voor kredietverstrekking of inkoop van grondstoffen en bij de verkoop en bewerking van hun producten.

In Duitsland en Frankrijk, waar meer mensen in de landbouw werkzaam waren, vormde de agrarische keizer een belangrijkere factor (beschermende tarieven) dan in Engeland en Nederland. In de crisis van de jaren dertig namen echter ook Nederland en Groot-Brittannië protectionistische maatregelen om hun landbouw te ondersteunen.

Door de ontsluiting van het platteland verloren traditionele markten geleidelijk aan betekenis, in ieder geval als sociale gebeurtenis. Omgekeerd werd de zelfvoorziening van de boeren minder een noodzaak: ook op het platteland werden industrieel bewerkte voedingsmiddelen steeds gebruikelijker. Een laatste stap in deze ontwikkeling vormde de opkomst van het massatoerisme. De toegenomen contacten tussen stad en platteland betekenden dat de culturele verschillen afnamen.

§ 11.8 De elite: gevestigde en nieuwkomers

Rond 1940 beschouwde de helft van de Engelsen zich zelf tot de *working classes*. Iets minder dan de helft deelde zichzelf in de middenklasse en slechts twee procent deelde zichzelf in bij de *upper class*. Het begrip elite houdt al in dat het om weinig mensen gaat, maar wel om mensen met veel vermogen. Tot de elite behoorde in de eerste plaats de adel.

In zowel Duitsland als Engeland was de adel tegen het einde van de 19^e eeuw nog een maatschappelijke kracht van groot gewicht. Dit was het duidelijkst in Pruisen waar de *Junkers* 0,3% van de bevolking uitmaakte. In Pruisen en Engeland leverde de adel tot de 1^e wereldoorlog nog de helft van de ministers. Ook in het leger, de rechtelijke macht, de diplomatie en het ambtelijke apparaat was de adel in beide landen nog toonaangevend. Zowel in Engeland als in Pruisen was adel in deze periode nog typisch verbonden aan grootgrondbezit en maar weinig mensen werden in de adelstand verheven. In Engeland bezochten kinderen van de elite *public schools*, die een rekruteringsgrond voor hoge functionarissen vormden.

Door de agrarische crisis zocht de adel zijn toevlucht in de top van het bedrijfsleven. De eerste wereldoorlog decimeerde niet alleen de adellijke zonen op het slagveld, maar leidde ook politieke veranderingen in die de positie van de adel definitief ondermijnden. De democratisering van de politiek zelf leidde tot de opkomst van een nieuwe elite.

In alle vier de landen leidde de eerste wereldoorlog tot een verhoging van de belastingvoet; successierechten, vermogensbelasting en inkomensbelasting tastten de traditionele grote vermogens sterk af. De stoet van bedienden was door de gestegen loonkosten niet meer te betalen. In alle vier de landen was de adel na 1945 vaak gedwongen om de grote huizen voor het

publiek open te stellen en de overgeërfde kunstschaten met musea te delen om de successierechten te kunnen voldoen.

Duitsland werd na de eerste wereldoorlog een republiek waar voor de erfelijk bevoorrechte klasse geen plaats meer was. In alle vier landen bezat de rijkste 1% van de bevolking rond 1970 ongeveer 30% van het totale vermogen. De elite werd aangevuld door een nieuwe elite van grote industriëlen en andere welgestelden. Deze elite was niet erfelijk maar wist wel de eigen kinderen een vermogen mee te geven, in financiële zin, als door een goede opvoeding en scholing en de overdracht van een netwerk aan contacten.

De nationale elite bestond uit een gering aantal mensen, onderling sterk door familie- en zakenbanden verbonden. Naast de sociale vermogenselite kan ook de hoge burgerij tot de maatschappelijke elite gerekend worden. In Duitsland wordt de burgerij onderverdeeld in ondernemers en degenen met een academische opleiding. Tussen 1880 en 1914 maakten zij respectievelijk zo'n 4 en 1% van de bevolking uit. Toen naast de eigenaren ondernemers managers een belangrijke rol gingen spelen in het bedrijfsleven werden zij voor een belangrijk deel gerekruteerd uit dezelfde sociale laag.

§ 11.9 Oude en nieuwe middengroepen

Tussen de paar procent elite aan de top van de samenleving en de omvangrijke arbeidersklasse, bevonden zich de eveneens omvangrijke middengroepen. Zij zaten tussen twee vuren, aan de ene kant de elite die hun traditionele positie wilde beschermen en aan de andere kant de arbeidersklasse die niet langer genoegen nam met haar traditionele positie.

Naast de groepen van winkeliers, leraren en ambachtslieden kwam in deze periode een nieuwe middenklasse op die bestond uit employés, de witte borden, klerken, leidinggevenden, beambten en ambtenaren. Zij hadden een hogere status dan arbeiders. De nieuwe middenklasse nam in omvang toe met de groei van het kantoorwerk en de staffuncties in het grootbedrijf, de dienstensector en het overheidsapparaat. De oude middenklasse bestond uit kleine ondernemers, de nieuwe uit loonafhankelijke employés. Deze oude middenklasse nam in grootte af door andere fabrieksmatige fabricagetechnieken en de opkomst van het grootwinkelbedrijf.

De oude middenstand behield een belangrijke instroom, omdat voor een arbeider een eigen bedrijf nog altijd de belofte van een beter leven vertegenwoordigde. Zo migreerde in Frankrijk jonge mannen naar Parijs om daar als kelner te gaan werken. Als zij zuinig leefden dan konden zij op den duur een eenvoudige winkel kopen.

Achter de façade van een onafhankelijk bedrijf was men soms geheel afhankelijk van geldschieters. Een ander probleem was dat de winkelier vaak aan de klanten krediet moest geven om ze te behouden. Om een bedrijf te laten slagen moesten vaak gezinsleden meewerken en werden lange werkdagen gemaakt. Terwijl de arbeidsdag van arbeiders afnam, en hun verdiensten en sociale zekerheid stegen, werd de positie van de kleine winkelier niet beter. Ambachtsgezellen en winkelbedienden konden zich bij de socialisten aansluiten. De meeste kleine middenstanders zochten hun politieke heil in rechtse stromingen.

Hoewel de kleine middenstander in levensstijl dichterbij de arbeidersklasse stond dan bij de elite, was er een belangrijk gevoeld sociaal verschil en een zichtbaar verschil in levensstijl. Nieuwe types winkels, zoals schoonheidssalons of de *fish-and-chips* shop werden ontwikkeld. Employés hun inkomen liep niet terug als zij ouder werden, ze hadden minder kans om ontslagen te worden en hadden betere kansen op promotie. Een belangrijke ontwikkeling was dat ook vrouwen als employés konden werken, bijvoorbeeld als lerares, ambtenares, kantoor- of winkelbediende. De positie als ambtenaar of op kantoor moesten door vrouwen veroverd worden. Wel verdienden ze minder dan de mannen in een zelfde functie en hadden ze slechtere carrièremogelijkheden.

§ 11.10 Relaties tussen de sociale groepen

Zoals uit vorige hoofdstukken bleek waren de grenzen tussen de verschillende groepen niet onoverbrugbaar. In de eerste plaats kende men tot op zekere hoogte elkaars leven. Toch was er ook veel onbekendheid over en weer. In de laatste decennia van de 19^e eeuw kwam bijvoorbeeld een stroom van publicaties op gang die de burgerij voorlichtte hoe armen en arbeiders leefden. Een andere bron van informatie vormden de verslagen van de verhoren van parlementaire enquêtecommissies, die onderzoek deden naar de situatie van arbeiders, om een antwoord te geven op de vraag of sociale wetgeving nodig was. Uit dit soort onderzoeken bleek hoe weinig de burgerij op de hoogte was van het leven van de arbeiders. Omgekeerd was het niet anders.

Sociale mobiliteit was mogelijk door een huwelijk of door het starten of beëindigen van een eigen bedrijf. Vergeleken met de periode na 1945 was de opwaartse sociale mobiliteit echter gering. Vervallen tot een lagere sociale stand werd als een extra grote schande gezien. Stand was af te lezen aan uiterlijkheden en ieder van de besproken sociale groepen - elite, boeren, arbeiders en middengroepen - een eigen levensstijl had. Van deze vier levensstijlen werd in deze periode de burgerlijke steeds meer toonaangevend. Burgerlijke idealen van zelfstandigheid, prestatie, scholing en vorming, leven in de intieme familiesfeer en beschaving hadden ook hun invloed op de andere drie sociale groepen.

§ 11.11 Vrijtijdsbesteding: volkscultuur, arbeiderscultuur, massacultuur

Al was de burgerlijke levensstijl dominant, de leefstijl die in deze periode wellicht het meeste veranderde was die van de arbeiders. In de periode 1880-1940 vormde zich ook een arbeiderscultuur. Zij ontwikkelden zich tot het massapubliek voor commerciële vrijtijdsbesteding. Vrijtijdsbesteding was traditiegetrouw een kwestie van een aantal feesten per jaar. Daarnaast werd veel tijd gestoken in bijverdiensten. Welke feesten er gevierd werden en hoe werd bepaald door de kerkelijke kalender en regionale of lokale gebruiken. Vaak hingen ze ook samen met markten en vormden een huwelijksmarkt. Het ging hier om een volkscultuur. In dichter bevolkte steden hadden ook buurten en beroepsorganisaties hun eigen feestkalender. Naarmate het leven van arbeiders echter steeds meer door de regelmaat van de fabrieksklok werd bepaald, werd ook hun vrije tijd een afgebakende hoeveelheid tijd.

In eerste instantie lieten de arbeiders zich zo weinig mogelijk door de fabrieksbel gelegen liggen. Tot ver in de 19^e eeuw werd een *Saint Monday* gehouden. In de loop van de 19^e eeuw wisten de werkgevers meer greep op hun arbeiders te krijgen. In Engeland vormde zich als eerste een arbeiderscultuur.

Net na de eerste wereldoorlog werd in alle vier de landen de 8 uren werkweek ingevoerd en de lonen stegen. Er ontstond een heel aanbod aan vrijetijdsvoorzieningen. De kroeg was nog steeds een aantrekkingspunt van belang, maar vooral in de steden bood die vaak ook andere vormen van vermaak. Zo organiseerden kroegbazen sportwedstrijden of boden muziek. Daarnaast kwam de *music hall* op, deze vorm van vermaak werd later vervangen door de bioscoop.

In Engeland, maar ook elders, valt onderscheid te maken tussen een ruwe en een respectabele arbeiderscultuur. De ruwe is die van drinken, vechten, gokken, de kermis; de respectabele die van zelfontplooiing en rationele vrijtijdsbesteding in familiekring. Zowel vanuit de burgerij als de kerk werden pogingen gedaan om het leven van de arbeiders te beschaven, het beschavingsoffensief. In Engeland viel daaronder meer onder het opstellen of uniformeren van regels van een aantal traditionele sporten.

In Engelse arbeiderswoningen waren meer piano's te vinden dan op het continent, maar in de jaren 20 werd in alle vier landen op ruime schaal radio's door arbeiders gekocht. Ook duurzame gebruiksgoederen en muziekinstrumenten werden gekocht. Vrouwen kregen meer aandacht voor mode, rookten en gebruikte make-up.

Nadat de arbeidsdag tot 8 uur was teruggebracht, gold de eerstvolgende behoefte op het vlak van vrije tijd de vakantie. Opnieuw ging Engeland voor met zijn badplaatsen. Op het continent

werden vakanties pas gemeengoed in de jaren 30. Hierdoor werd de sector een belangrijke economische factor.

In Engeland en in Nederland had in de jaren 20 gemiddeld ieder huishouden een krant. Ook allerlei andere lectuur was beschikbaar. Alle genoemde beschavers richtten zich met eigen kranten en drukwerken tot de arbeidersklasse. Voor de arbeidersbeweging was de pers een belangrijk propaganda-instrument. In het verzuilde Nederland werden door verschillende groepen bibliotheken en sportverenigingen opgericht. Volksdansen moest de arbeidersjeugd weghouden uit de dancings. Het beschavingsoffensief was niet geheel zonder succes. Veel van de ruwe vrijetijdscultuur verdween, hetgeen ook blijkt uit de alcoholconsumptie.

§ 11.12 De eerste feministische golf

Zoals we al eerder zagen waren de mannen- en vrouwensfeer in de 19^e eeuw in allerlei opzichten gescheiden.

- Nette vrouwen werkten niet buitenshuis
- Er waren maar twee roepingen; echtgenote en moeder worden, of op een andere basis verzorgende taken verrichten

Voor alleenstaande vrouwen die wel moesten werken bestond een beperkt aantal passende beroepen: onderwijzeres, gouvernante of lager op de sociale ladder dienstbode. Vrouwen uit de arbeidersklasse moesten vaak werken, tenzij hun man voldoende verdient. Omdat vrouwen mannen zouden beconcurreren, en omdat samen werken van mannen en vrouwen als onzedelijk beschouwd werd, waren veel soorten werk gescheiden. Vrouwenwerk had vast een lagere status en werd slechter betaald. Voor alle vrouwen was het onmogelijk om carrière te maken. Vrouwen werkten voornamelijk in de dienstensector en in de industrie binnen de textiel, kleding, tabak en schoenen.

In de loop van de 19e eeuw begonnen feministen zich tegen deze achterstelling te verzetten. Tegen de eeuwwisseling werd deze beweging sterker, beter georganiseerd en strijdbaar. Tot de kerneis van de feminisme behoorden de verwerving van rechten die de zelfstandigheid van vrouwen kon waarborgen: economische zelfstandigheid, politieke zelfstandigheid en beschikking over het eigen lichaam. Vrouwen in de middenklasse gingen in deze beweging voorop. Mannen uit deze klasse hadden stemrecht. Vrijwel alle publieke activiteiten waren aan mannen voorbehouden.

In de 3^e kwart van de 19^e eeuw kwam secundair onderwijs voor vrouwen op. Daarnaast eisten zij toegang tot universiteiten. In 1878 werd de toegang van vrouwen tot de Nederlandse

universiteiten wettelijk geregeld. Tot diep in de 20ste eeuw zouden bepaalde beroepen voor vrouwen gesloten blijven. Binnen de medicijnen werden vrouwen relatief gemakkelijk toegelaten in de minder prestigieuze specialisaties zoals kinderarts of sociaal geneeskundige.

Een ander gebied van emancipatie was de acceptatie van contraceptie, geboortecontrolle en het recht van vrouwen op abortus. Ook pleitte feministen voor rationele kleding die de vrouw meer bewegingsvrijheid gaf. Binnen het huwelijk was de man op allerlei punten bevoorrecht. Dit was ook juridisch verankerd. Ook tegen deze ongelijkheid in het burgerlijk wetboek verzette het feminisme zich.

Op seksueel gebied heerste eveneens een dubbele moraal. Van mannen werd het geaccepteerd dat zij prostituees bezochten. Overspel door de vrouw was in alle vier de landen voldoende reden voor echtscheiding, overspel door de man niet. Een deel van de feministen sloot zich aan bij de beweging tegen het tolereren van bordelen, die in Nederland in 1911 tot een bordeelverbod leidde.

Het kiesrecht was vrouwen onthouden, en als reden daarvoor werd gegeven dat de vrouwen geen zelfstandige mening had naast die van haar man, en dus ook geen eigen stem behoefde te hebben. De eerste wereldoorlog was op verschillende manieren van invloed op de kiesrechtbeweging, doordat veel mannen aan het front waren. Meer vrouwen gingen het werk doen dat voorheen als mannenwerk gezien was, en bewezen aldus hun bekwaamheid daarin. En net zoals in veel landen de arbeiders het stemrecht na de oorlog veroverden, zo gebeurde dat ook bij de vrouwen. In 1920 kregen Engelse vrouwen boven de 30 kiesrecht, in 1928 ook jongere vrouwen. De vrouwen in Frankrijk moesten echter nog een wereldoorlog langer op kiesrecht wachten. Met het verkrijgen van kiesrecht boette de eerste feministische golf aan kracht in, maar er moest wel degelijk iets geregeld worden. In Frankrijk werd propaganda voor geboortebepanking in 1920 verboden. In Duitsland werd na 1933 het krijgen van 'Duitse' kinderen bevorderd en werd het werk van vrouwen buitenshuis ontmoedigd. In Nederland diende de katholieke minister Romme in 1937 nog een wetsontwerp in om loonarbeid te verbieden voor gehuwde vrouwen.

§ 11.13 Groeiende ontkerkelijking

Verstedelijking en industrialisatie werden door de Kerk gezien als een bedreiging. Op het platteland had de Kerk voldoende greep op allen. In de steden was het de middenklasse die naar de kerk ging. De arbeidersklasse was daar vaak afwezig. Arbeiders beschouwden zichzelf als christelijk en gingen de belangrijkste overgangen in het leven met een kerkdienst gepaard. De

arbeidersklasse werd op andere manieren met de Kerk geconfronteerd, namelijk door zondagsscholen en de verstrekking van liefdadigheid.

Vanaf 1870 werd de positie van de Kerken moeilijker. Het aantal mensen dat verklaarde niet te geloven steeg. Wetenschap en politieke ideologieën, vooral het socialisme, boden een alternatieve duiding van de wereld. De evolutieleer van Darwin en het historisch-kritisch onderzoek naar het leven van Jezus maakten het moeilijk de tekst van de bijbel al letterlijke waarheid op te vatten. De grotere greep die mensen zelf op hun dagelijkse even kreeg, maakte het minder nodig de hand van een opperwezen daarin te zien. De verschrikkingen van de wereldoorlogen maakten het moeilijker te geloven.

Door een groter beroep op liefdadigheid en de teruglopende inkomsten, gaven de Kerken een belangrijk deel van hun rol over aan de staat. Met onderwijs lag het vaak andersom. Dit was echter alleen mogelijk met steun van de staat, waardoor subsidie van de staat aan religieuze scholen een belangrijke kwestie werd.

Het standpunt van de school inzake religie hing af van de verhouding tussen Kerk en staat. In Engeland, met een staatskerk, hield ook het openbare onderwijs enige religieuze scholing in. In Frankrijk was de staat nadrukkelijk niet kerkelijk. In Duitsland voerde Bismarck een vergeefse strijd tegen de opmars van een strijdbaar katholicisme. In Nederland was de vraag wie de school zou gaan beheersen een heet hangijzer en besloot met het gewone en speciale onderwijs op dezelfde wijze te subsidiëren. Waarschijnlijk juist door de verzuiling bleef in Nederland de ontkerkelijking lang beperkt.

§ 11.14 Nationale eenwording

Op allerlei gebieden werd het nationale niveau belangrijker. Dat was niet altijd zo geweest. Voor velen was de horizon eeuwenlang een lokale. Zeelieden, handelaars en trekarbeiders reisden veel, en ook over lange afstanden, maar het overgrote deel van de contacten die de bevolking had waren dicht bij huis. Wegen, spoorwegen en vaarwegen werden verbeterd om alle delen van het land te ontsluiten. Daarmee werd reizen makkelijker. Om de dienstregeling van het openbare vervoer te synchroniseren werd in de meeste landen rond 1900 de plaatselijke tijd vervangen door een landelijke uniforme tijd. Terwijl de actieradius van mensen vergrootte, nam ook hun belangstellingssfeer toe. Men las meer kranten en schreef meer brieven en telegrammen. Ook het telefoonverkeer nam toe.

Gedeeltelijk was het toegenomen belang van de natie een gevolg van bewuste overheids campagnes. Zo bevorderde de overheid door het onderwijs de nationale taal. Soms hing het niet spreken van de landstaal ook samen met andere vormen van verzet tegen de natie,

zoals verzet tegen de dienstplicht of belastingen. Waar tweetaligheid bestond werd de nationale taal gebruikt bij officiële gelegenheden. Kinderen moesten op school eerst de nationale taal leren voor zij het verdere onderwijs konden volgen. Na 1920 droegen ook de radio en de sprekende film bij aan de verspreiding van de nationale standaardtalen. Met de groei van de industrialisatie en de dienstensector werd het formeel leren steeds belangrijker. Steeds meer kinderen leerden lezen en schrijven. Toen de eisen stegen, nam ook het voortgezette onderwijs toe. Deze toename van scholing maakte niet alleen dat meer mensen zich goed in de nationale taal konden uiten, maar ook dat zij de nationale geschiedenis en aardrijkskunde kende.

Belangrijke stappen in de vorming van de natie waren, naast belastingen, dienstplicht en onderwijs, ook de uitbreiding van het kiesrecht en de opkomst van de verzorgingsstaat. Het kiesrecht gaf burgers een aandeel in de staat. Nadat het kiesrecht was uitgebreid, werd de politieke praktijk georganiseerd in nationale partijen.

Na de eerste wereldoorlog kreeg de staat bovendien een groeiende rol in de sociale zekerheid, met name de vorming van de verzorgingsstaat, werkloosheidsuitkeringen en pensioenen.

§ 11.15 Crisis en werkloosheid

Massale conjuncturele werkloosheid is een verschijnsel dat samenhangt met de industriële economie. Verstedelijking en industrialisatie maakten dat een groeiende groep arbeiders nergens op kon terugvallen. Wie lange tijd zonder werk was, werd door de vakbonden als pauper beschouwd. De grootste klap in dit opzicht vormde de crisis van de jaren 30. Werklozen kregen een uitkering, maar deze was laag en werd in de loop van de crisis door de verarmde overheid nog verlaagd. Deze situatie kon jaren duren en onderzoek wees uit dat arbeiders niet gevaarlijk ondervoed raakten. De werklozen verzetten zich tegen hun toestand, maar met mate. In de vier landen groeide de communistische partij door steun van de werklozen. In Duitsland droeg de crisis bij aan het einde van de Republiek van Weimar door radicalisering van links en rechts. De crisis van de jaren dertig overtuigde beleidsmakers en de publieke opinie ervan dat werkloosheid het voornaamste te bestrijden sociale kwaad was. Dankzij die overtuiging kon na 1945 de verzorgingsstaat worden opgebouwd.

Hoofdstuk 12 Verzorgingsstaat en welvaart

§ 12.1 De verzorgingsstaat

Als we het over de verzorgingsstaat hebben, hebben we het over de periode na 1945. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog groeide het overheidsingrijpen waar het ging om de verdeling van arbeid, inkomen en welzijn in de maatschappij. Deze interventie werd op grote schaal mogelijk door de indruk die de grote depressie van de jaren dertig had achtergelaten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog had de overheid in het maatschappelijke leven ingegrepen om de oorlogvoering mogelijk te maken. Dat ingrijpen leek opnieuw nodig voor de wederopbouw.

Het overheidsingrijpen had tot doel om de welvaart lelijker te verdelen. De welvaart steeg in de dertig jaar na de oorlog spectaculair en de verschillen tussen de klassen nam af. Men werd minder afhankelijk van de directe omgeving en raakte meer aangewezen op de overheid. In de verzorgingsstaat hebben ook de middenklassen en de elite doorgaans recht op een deel van de voorziening. Daarnaast is de verzorgingsstaat anoniemer.

Een verzorgingsstaat is een politieke eenheid waarbinnen de overheid het welzijn waarborgt van allen die tot de samenleving behoren. Een kern van de zorg zijn sociale verzekeringen, die een inkomen garanderen op momenten dat leden van de samenleving dat niet zelf kunnen verwerven. Maar de verzorgingsstaat omvatte ook het handhaven van zo volledig mogelijke werkgelegenheid, zorg voor arbeidsomstandigheden, onderwijs, huisvesting, gezondheid en recreatie. Door belastingpolitiek en premieheffing werd dit gefinancierd.

De verzekering tegen inkomensverlies door beroepsongevallen was het meest in overeenstemming met de liberale theorie. De daarop volgende fase in de meeste landen was een verzekering tegen inkomensverlies door ziekte of ouderdom. Het duurst en moeilijkst was de verzekering tegen werkloosheid. Pas in de jaren 1910 waren de meeste landen toe aan een werkloosheidsvoorziening.

Voor al deze verzekeringen stond de staat voor de keuze om privé-verzekeringen te subsidiëren of om een verplichte staatsverzekering in te stellen. Vaak waren de uitkeringen eerst beperkt tot werknemers. Daarna volgde uitbreidingen tot gezinsgenoten van werknemers, ouderen etc. Lage uitkeringen werden na de Tweede Wereldoorlog vervangen door uitkeringen die periodiek werden aangepast aan de inflatie, of door een loonkoppeling.

- o Het Duitse stelsel richtte zich in eerste instantie vooral op werknemers. Dit werd later uitgebreid.

- o In het Britse stelsel keek men of iemand behoeftig was. Op basis van het Beveridge-rapport werd, na de Tweede Wereldoorlog, in Groot-Brittannië de gezondheidszorg genationaliseerd (*National Health*).
- o In de DDR had de staat een grote greep op de sociale voorzieningen en hadden mensen een baangarantie.
- o In Nederland werd, in de tweede helft van de jaren vijftig, de verzorgingsstaat pas echt opgebouwd door de regeringen van socialisten en katholieken. Minimumlonen en uitkeringen werden vastgelegd, waarop iedere burger recht had.

Door de welvaart kon het overheidsinkomen groeien, en daarvan werd weer een groeiend deel besteed aan sociale zekerheid. In de jaren zeventig was de uitbreiding van de verzorgingsstaat voltooid, maar de groei van de uitgaven zette door. Een teruglopend geboortecijfer en een langere levensverwachting maakten dat er steeds minder mensen het nationaal inkomen moesten verdienen, en de kosten van de gezondheidszorg stegen snel. De economische recessie van de jaren 1974-1983 deed de werkeloosheid stijgen, deze bleek voor een belangrijk deel structureel. Een dilemma voor de beleidsmakers was dat de uitkeringen niet bedoeld waren om uittreden uit de arbeidsmarkt aantrekkelijk te maken.

In de jaren tachtig en negentig werd in alle landen op de verzorgingsarrangementen bezuinigd. In de jaren negentig keerde de publieke opinie zich weer af van de verdergaande bezuinigingen omdat het volume van de uitgaven maar betrekkelijk weinig was afgenomen.

§ 12.2 Groeiende welvaart

Na 1945 moesten de economieën van de vier landen weer opgebouwd worden. De eerste naoorlogse jaren waren sober. Na 1950 begon het reële inkomen snel toe te nemen. In het kader van de verzorgingsstaat had de overheid een flinke invloed op de verdeling van inkomen en bezit. Die invloed gebruikte zij om de verdeling gelijkjer te maken. Door het gevoerde beleid vond er een nivellering van inkomens plaats. Naast de inkomens stegen ook de prijzen, echter minder snel, behalve voor diensten. Steeds meer gezinnen konden zich een auto, tv en vakanties veroorloven. Een gedeelte van de welvaart werd gebruikt om minder uren per week te werken. Zo werd in 1960 de vrije zaterdagmiddag een vrije zaterdag.

Parallel aan de bezuinigingen op de sociale verzekeringen, sloeg de voorgaande nivellering rond 1980 om in het tegendeel. Desalniettemin is de welvaart historisch gesproken zeer groot, en zeer gelijkelijk verdeeld. De arbeidersklasse nam in omvang af en de middenklasse groeide. Door de verbeterde positie van de arbeiders was er een einde gekomen aan de tegenstellingen tussen

kapitaal en arbeid. De jaren zestig en zeventig gaven echter weer een opleving van die tegenstellingen te zien.

§ 12.3 Drie generaties

Volgens de Duitse socioloog Karl Mannheim bestaat een generatie uit mensen die in de periode waarin hun identiteit gevormd wordt, zo tussen hun 17^e en 22^e jaar, dezelfde vormende ervaringen hebben ondergaan.

De drie naoorlogse generaties zijn:

- o *De generatie van de wederopbouw of 'de stille generatie'*. Wie vijftien was toen de crisis begon, was nu, net na de oorlog 30. Veel sociaal handelen werd ingegeven door de gedachte dat zulke grote werkloosheid en zo'n oorlog vermeden moesten worden. Voor de vakbonden stonden de wederopbouw na de oorlog en het scheppen van een goed stelsel van sociale verzekeringen hoog op de agenda. De economische groei in de vier landen was zo groot dat er een schaarste aan arbeid was, waardoor de gastarbeiders hun intrede maakten.
- o *De generatie van de jaren zestig*. Deze generatie profiteerde van de wederopbouw zonder zich daar zelf voor te hoeven inspannen. Welvaart ervoeren zij als vanzelfsprekend. Angst voor werkloosheid leek tot ver in de jaren zeventig irrelevant. Deze groep was ook rijker dan alle vorige generaties en konden zich een eigen jeugdcultuur veroorloven. Verschillende voorhoeders van deze generatie bestreden de vorige in hun machtsposities, te beginnen in het gezin. Ieder gezag werd met wantrouwen benaderd. De universiteiten werden het brandpunt van de jeugdcultuur. Arbeiders radicaliseerden in de jaren zestig, ingeslapen vakbonden werden wakker geschud en de socialistische partijen maakten een stap naar links. Tijdens deze generatie vond ook de tweede feministische golf plaats, waarin vrouwen zeggenschap eisten over lijf en leven, waaronder ook het 'baas in eigen buik' principe viel. Om het mogelijk te maken werk en kinderen te combineren moesten kinderopvang en deeltijdbanen beschikbaar zijn. In de meeste landen werd een regeling aangenomen die discriminatie op grond van geslacht verbood, of expliciet gelijke beloning voorschreef. Het moeilijks te veranderen was waarschijnlijk de thuissituatie. Een andere tamelijk succesvolle emancipatiebeweging was die van homoseksuelen, die hierdoor veel zichtbaarder werden in de samenleving, en daardoor meer geaccepteerd.
- o *De verloren generatie*. Deze werd gevormd door de generatie die na ongeveer 1955 geboren werd. Dat kan duiden op hun slechtere kansen op de arbeidsmarkt of het

verloren gaan van het activisme en idealisme. De vakbeweging en de linkse partijen werden in de verdediging gedrongen. In 1982 accepteerde men loonmatiging in ruil voor banen. De jongvolwassenen waren voornamelijk geïnteresseerd in goed verdienen.